

БЕОГРАДСКИ ОДОНИМИ

Срђан Радовић

ISBN 978-86-7587-075-3

Срђан Радовић

Београдски одоними

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

SPECIAL EDITIONS
Volume 81

Srđan Radović

BELGRADE ODONYMS

Editor
Dragana Radojičić

BELGRADE 2014

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књига 81

Срђан Радовић

БЕОГРАДСКИ ОДОНИМИ

Уредник
Драгана Радојичић

БЕОГРАД 2014

Издавач:

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михајлова 36/IV, Београд, тел. 011 26 36 804
eisanu@ei.sanu.ac.rs, www.etno-institut.co.rs

За издавача:
Драгана Радојићић

Рецензенти:
проф. др Бојан Жикић
др Младена Прелић

Секретар редакције:
Марија Ђокић

Лектор:
Ивана Башић

Корице:
Филип Рађеновић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања
Београд

Тираж
500 примерака

Књига је резултат рада на пројекту *Културно наслеђе и идентитет*,
број 177026, који финансира Министарство просвете, науке и
технолошког развоја Републике Србије

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике
Србије.

Моме оцу

Садржај

УЛИЦЕ И ПРОСТОР. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ	9
МАХАЛЕ И ЧАРШИЈЕ. РАНО МОДЕРНО ДОБА	25
ОТОМАНСКИ ШЕХЕР	25
БЕДЕМ ДВА ЦАРСТВА	35
УЛИЦЕ И СОКАЦИ. (БУДУЋА) ПРЕСТОНИЦА СРБИЈЕ	47
СРПСКО-ТУРСКИ БЕОГРАД	47
Главни град Србије	58
На крају (дугог) 19. века	69
БУЛЕВАРИ И ТРОТОАРИ. ГЛАВНИ ГРАД ПРВЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ	83
УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА	83
(Не)покорени град	93
ОБНОВА И ИЗГРАДЊА. (НОВИ) БЕОГРАД	101
Главни град Нове Југославије	101
Југословенски пут у социјализам	111
ТРАДИЦИЈА У ТРАНЗИЦИЈИ. ПОСТ-ГРАД	127
Од радног до српског народа	127
„Још старији и лепши“ Београд	138
'Постсоцијалистичка' и 'постмодерна' ситуација	154
ЛИТЕРАТУРА	169
Службена гласила и штампа	181
BELGRADE ODONYMS	183

УЛИЦЕ И ПРОСТОР. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Град у исто време представља географски склоп, економску организацију, институционални процес, место друштвене акције и естетски симбол колективног заједништва.¹ Овако сложен феномен дугог историјског трајања предмет је изучавања читавог низа друштвених наука и то, најчешће, не у свом тоталитету колико у појединим сегментима актуелне или историјске урбане стварности. Иако је по својој дефиницији етнологија, односно (социјална и/или културна) антропологија, иницијално концептирана као наука која се бави културом и животом малобројних, често изолованих и руралних заједница, временом је и град постао тема истраживања ове дисциплине. У западној социокултурној антропологији је проучавање друштвеног живота у 20. веку све чешће било спровођено из перспективе града који је виђен као структурирајући елемент, што је допринело етаблирању урбаних тема у антрополошком истраживању.² Упркос дисциплинарним коренима који су тематски били чврсто усађени у руралне заједнице овдашњег поднебља, и у југословенским етнологијама су градови и њихова култура били интересантни за испитивање, а са развитком етнолошке науке у нас овај интерес је постајао све израженији. Градови су у етнологији/антропологији у Србији тако постали редовна истраживачка тема најкасније по завршетку Другог

¹ Lewis Mumford, “What is a City?” in *The City Reader*, ed. R. LeGates and F. Stout (London: Routledge, 1996), 185.

² Edwin Eames and Judith Goode, *Anthropology of the City, An Introduction to Urban Anthropology* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977), 10.

светског рата, а овај се научни интерес додатно продубљује у доба позног социјализма систематским проучавањем градских и приградских заједница, а у постсоцијалистичком периоду и услед шире промене парадигме у дисциплини. У светлу рецентних етноантрополошких струјања, интересовања новијих генерација научника су најбоље артикулисана исказом „терен је свуда око нас“³, што је многе етнологе/антропологе упутило ка питањима друштвене садашњице и истраживачким проблемима урбаних средина. У последњих четврт столећа најразноврсније теме повезане са културом градова су истраживање у бившој Југославији, а деведесетих година су, као научни одговор на политичка и друштвена дешавања те турбулентне декаде, у опсег етноантрополошког истраживања укључене и градске улице. Улице и тргови су постали простори све интензивнијег друштвеног живота, политичких ритуала, демонстрација и других јавних пракси а, између остalog, и предмет симболичке (ре)конструкције, најчешће путем њиховог службеног (пре)именовања. Називи улица (одоними) крајем прошлог века тако постају предмет етнолошких/антрополошких истраживања, и то као, условно речено, тема позајмљена из западне културалне или симболичке географије.

Одоними или ходоними (од грчког *hodós*, улица, пут, и *ónoma*, име, назив), то јест називи улица, у исти мах представљају оријентире у градском простору и носиоце симбола који у значајној мери творе идентитет града. У нашем и у сродним језицима у литератури се истовремено користе оба облика, и *одоним* и *ходоним*, а у овом раду ће бити кориштен први облик. Израз *топоним* (од грчког *tópos*,

³ Mladen Prelić, “Ethnographical Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SASA) in Search of the Lost Subject of Serbian Ethnology: From Ethnos to Ethnic Identity,” in *Studying Peoples in the People's Democracies II*, ed. V. Mihailescu et al. (Berlin: LIT Verlag, 2008), 279.

место) тако може и да искључује и да укључује одоним у опсег појма: ако се под *местом* подразумева одређена локација, тачка или део простора на географској земљиној површини, топоним (име какве површине или тачке у простору) у себе укључује и одоним; ако се под *местом* подразумева насељено место, *топоним* и *одоним* постају појмови чији се садржаји међусобно искључују. У другом случају, прецизнији израз за име насељеног места био би *ојконим* или *еконим*. У овом раду, *топоним* ће се схватати у свом ширем значењу, пошто ће повремено бити дискутовано и о називима појединих места и простора који нису искључиво улице или путни правци.

Систематско проучавање одонима и градске топонимије започео је израелски географ Маоз Азарјаху (Maoz Azaryahu) истраживањем уличног називља Берлина осамдесетих година прошлог века,⁴ док је ова тема у бившој Југославији иницирана текстовима хрватске етнолошкиње Дуње Рихтман-Аугуштин, на примеру Загреба половином деведесетих.⁵ Именовање улица је, наравно, пре свега административни потез са циљем идентификације и диференцијације појединих улица и омогућавања просторне оријентације унутар насеља.⁶ Истраживања имена улица као система симбола пак указују на то да се градска топонимија у организованој модерној држави „никад не коституише и не мења спонтано, него је по правилу зависна од политичких идеологија и политичке моћи“,⁷ а циљ јој је, између осталог,

⁴ Maoz Azaryahu, “Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin,” *Journal of Contemporary History* 21/4, (1986).

⁵ Рад је оригинално објављен у часопису *Vijenac* бр. 23 (1995. године), а доцније је постао део ауторкине књиге објављене у оквиру едиције XX век – в. Dunja Rihtman-Auguštin, *Ulice mogu grada* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2000).

⁶ Maoz Azaryahu, “The power of commemorative street name,” *Environment and Planning D: Society and Space* 14 (1996), 312.

⁷ D. Rihtman-Auguštin, *н. д.*, 48, 49.

и да допринесе стварању пожељне политичке свести међу становништвом.⁸ Меморијализација путем одонима, односно комеморативни називи (имена особа или географских и општих појмова) градских топонима (улица, тргова, паркова, установа итд.) уписују историју и географију у градски простор, чинећи их интегралним делом људске свакодневице. Укључени у свакодневни језик и комуникацију, одоними тако постају активни чиниоци у конструкцији и перцепцији друштвене стварности, чиме трансформишу историју (наоко независну од директне политичке манипулације) у елемент „природног реда ствари“ и скривају њен индукован и артифицијелан карактер.⁹

Одоними на симболичком нивоу представљају конвенционални механизам за пласирање службене верзије прошлости и идентитета у семиосферу и мањом чине компоненту званичне културе.¹⁰ Ова релативно чврста повезаност између званичних назива градских простора и службених дискурса коинцидира са развитком националних држава. Тако Даниел Мило у другом Норином (Pierre Nora) зборнику о местима сећања, показује како су се имена улица и градова у Француској постепено трансформисала из спонтаних органских система у државно оријентисане системе који наглашавају нацију и историју, пратећи тренд преображења природног у историјско памћење.¹¹ Развој поштанске службе у 18. веку у Европи условио је, поред осталих разлога, службене иницијативе да се градови

⁸ M. Azaryahu, “Street names...,” 581.

⁹ Maoz Azaryahu, “German reunification and the politics of street names: the case of East Berlin,” *Political Geography* 16/6 (1997), 481.

¹⁰ Maoz Azaryahu, “Renaming the Past: Changes in ‘City Text’ in Germany and Austria, 1945-1947,” *History and Memory* 2/2 (1990), 34.

¹¹ Daniel Milo, “Street Names,” in *Realms of Memory: Rethinking the French Past* 2, ed. P. Nora and L. Kritzman (New York: Columbia University Press, 1996).

регулишу нумерацијом кућа и постављањем уличних ознака, те је тако у Шведској на пример, 1763. краљевским декретом наложено да се поставе уличне табле на углове најбитнијих улица у Стокхолму.¹² Сличне праксе означавања градских објеката ускоро су биле прописане и у другим европским земљама и престоницама: Енглеској (1765), Берлину (1797), Бечу (1803), Паризу (1806) итд.¹³ Овакву службену регулацију почеће доживљавати и градске улице. Традиционални називи улица у Европи су обично били вернакуларни и повезани са географском локацијом или функцијом улице, или су се односили на одређену особеност повезану са локалном топографијом или историјом. Д. Мило наводи како је оваква пракса прекинута већ у ројалистичкој Француској када почиње десигнирање градских улица и по нелокалним појмовима и особама из династичког пантеона, а ускоро ће политичке, службене и урбане политике ставити под своју контролу именовање улица и тргова, а посебно процедуру њиховог именовања. У Француској такође долази и до првих примера масовних преименовања јавних простора узрокованих значајним друштвено-политичким променама. У вихору велике Француске револуције долази до масовног склањања династичких кипова, пренамене цркава (те је чак и знаменита *Notre-Dame* претворена у Храм богиње Разума), али и масовног 'прекрштавања' улица које су комеморисале свргнуту монархију, а које су новим именима славиле нов друштвени поредак (тако је нпр. највећи париски трг Луја XV преименован у трг Револуције – данашњи *Place de la Concorde*).¹⁴ Могућности одонима као средства политичке препрезентације убрзо су препозната и у другим европским

¹² Allan Pred, *Making Histories and Constructing Human Geographies: The Local Transformation of Practice, Power Relations and Consciousness* (Boulder: Westview Press, 1990), 212.

¹³ M. Azaryahu, "The power...," 313.

¹⁴ Alexander Demandt, *Vandalizam – nasilje nad kulturom* (Zagreb: Antibarbarus, 2008), 146–147.

градовима, те ускрснута пруска држава 1813. године прописује да су називи улица у столним градовима (укључујући Берлин) државно власништво, што је условило 'национализацију' уличне номенклатуре, а именовање јавног простора начинило првенствено државним, а не локалним питањем.¹⁵ Слично се дешава и у другим европским земљама у 19. веку, при чему се именима улица меморијализују не само владајуће династије и политички поредак, већ и сама нација. Најкасније од краја 19. века именовање јавних простора у већини европских земаља постаје чврсто везано за *nation-building*, а исти случај се дешава и у 20. веку у низу ваневропских, често младих постколонијалних националних држава.

До савременог доба су одоними тесно асоциирани са владајућим идеологијама у друштву, и ова врста симболичког монопола ће тек повремено бити оспоравана. Смањење удела локалних назива у систему симбола, који чини урбано називље, временом је утицао на то да градски идентитет, који су улични називи са своје стране конституисали, заправо бива све мање локалан. Могло би се рећи да називи улица у рецентно доба идентитету града (а посредно и његових становника) највише и испоручују вредности, формално или неформално формулисане на националном нивоу, било оне етничке/националне, било оне политичке. Поједини аутори попут Андреаса Хујсена (Andreas Huyssen) чак сматрају да нема говора о било каквом слабљењу улоге државе у јавној меморијализацији простора – по њему, упркос глобалним трендовима, памћење остаје неодвојivo повезано са националном прошлопшћу, чиме јавно „политичко место сећања и даље остаје национално, не постнационално нити глобално.“¹⁶ И оваква просторна места

¹⁵ Klaus Katzur, *Berlins Strassennamen* (Berlin: Haude und Spener, 1987), 5–6.

¹⁶ Andreas Huyssen, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory* (Stanford: Stanford University Press, 2003), 16.

сећања представљају један сегмент, просторну еманацију тзв. институционалног памћења, које се може одредити као „делатности политичких елита и њихових подржаваоца да конструишу значења прошлости и да их широко пропагирају или их наметну другим члановима друштва.“¹⁷ И комеморативни називи улица и других градских простора део су оваквог културног памћења, са амбицијом дугачког трајања у простору. При томе, пошто се ради о јавним и свакодневним манифестацијама културног памћења, потенцијална публика за овакве представе прошлости је најшире грађанство. У светлу претходно реченог, можда се може додатно објаснити свеобухватан прелазак система одонима у 19. и 20. веку из вернакуларних и локалних одредница у окриље националних идеологија. Са формирањем нација као главних заједница сећања, урбана топонимија постаје пригодни трансмитер нових националних идеологија (односно културног памћења), и то у свакодневном озрачују, припадницима нације, тј. заједнице сећања. При том, наизглед трајни, а заправо лако промењив систем просторних ознака какви су одоними, пријемчив је за сталне модификације садржаја, већ у односу на промене које се могу дешавати у националним идеологијама и памћењу.

На овај начин посматрани, одоними модерног доба представљају врсту нове 'традиције', како их одређује Ерих Хобсбом (Eric Hobsbawm), блиско повезане са релативно новим историјским конструктом нације и пратећим феноменима, као што су национализам, национална држава, национални симболи, историја и сл., а сви они почивају на вежбама из социјалног инжењеринга које су често намерне и увек иновативне, већ и само због тога што историјска новина

¹⁷ Richard Ned Lebow, "The Politics of Memory in Post-War Europe," in *The Politics of Memory in Post-War Europe*, ed. R. Lebow et al. (London: Duke University Press, 2006), 13.

подразумева иновацију.¹⁸ 'Измишљена традиција' тако означава групу пракси ритуалне или симболичке природе, којима управљају јавно или прећутно прихваћена правила, чији је циљ понављањем усадити одређене вредности и норме понашања, а овај њихов репетитивни карактер аутоматски имплицира континуитет с прошлешћу. Имајући ово у виду, могло би се рећи да службено инсталирани одоними представљају врсту симболичке нове/измишљене традиције модерног доба, тесно повезане са настанком националних држава, а истовремено и специфичне врсте 'места сећања' (како их одређује Пјер Нора), што посебно важи за битније и веће градске саобраћајнице, и то нарочито оне близко повезане са неким историјским догађајем или особом. Овакав културни и историјски капацитет одонима релативно рано је препознат и у стручној јавности, те је, на пример, на IV светском ономастичком конгресу у Бриселу 1949. унесено у резолуцију да су улични називи културни споменици и да и на њих треба применити закон о заштити споменика културе.¹⁹ Симболички и репрезентативни карактер уличних назива тиме смешта ове специфичне врсте симбала унутар просторне разине коју Лефевр (Henri Lefebvre) означава као 'друштвени простор', а Соја (Edward Soja) као 'други простор', односно – у простор који своја значења задобија друштвеном производњом и смештањем међу замишљене географије које репрезентацијом покушавају дефинисати стварност.

Може се уочити и постојање семиотике поједињих градова који се читају на кодирани начин и који се могу посматрати као одрази одређеног система знакова са одговарајућим значењима – слика одређеног града види се

¹⁸ Erik Hobsbom, „Uvod: kako se tradicije izmišljaju,“ у *Izmišljanje tradicije*, ур. E. Hobsbom i T. Rejndžer (Београд: Biblioteka XX vek, 2002), 24.

¹⁹ Petar Šimunović, „O pisanju naziva zagrebačkih ulica,“ *Jezik* 18/1 (1970), 16.

као јединствен и целовит текст сачињен од више знакова, а који одређује како се неки град перципира, а често и митологизује.²⁰ Осим еманације истакнуте слике садашњег, градови поседују потенцијал и за снажну пројекцију слике о прошлости. Они се тако могу посматрати као палимпсести, као носиоци сећања на знамениту прошлост, где је овакво читање града условљено и видљивим просторним маркерима, и представама и сећањима која су понекад потиснута у други план или проскрибована.²¹ Иако се наменски не граде са циљем меморијализације, градови имају капацитет да отелотворе, материјализују и репрезентују колективно памћење, и да га сублимирају у простору и времену.²² Чини се да град поседује квалитет текстуалности и да га је могуће посматрати као консталацију знакова и симбола, или као врсту језика, систем хијероглифа.²³ М. Азарјаху *град као текст* (*city-text*) види као систем знакова који званичну историју и идентитет трансферишу у семиосферу града, а који је на првом месту сачињен од имена улица, те других назива у јавном простору, који представљају репрезентације прошлости и преовлађујућег система вредности у друштву,²⁴ чиме сачињавају важну компоненту службених култура.

Наравно, имена улица или других јавних простора нису једини носиоци симбола, пре свега политичких, у градском окружењу. Они творе један део разгранатих система поли-

²⁰ Pekka Pesonen, “Semiotics of a City,” in *Texts of Life and Art*, (Helsinki: Department of Slavonic and Baltic Languages and Literatures, 1997).

²¹ A. Huyssen, *н. д.*, 51.

²² Francoise Choay, *The Invention of the Historic Monument* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 121.

²³ David Frisby, “The Metropolis as Text: Otto Wagner and Vienna’s Second Renaissance,” in *The Hieroglyphics of Space – Reading and Experiencing the Modern Metropolis*, ed. N. Leach (London: Routledge, 2002), 15.

²⁴ Maoz Azaryahu, “Renaming the Past: Changes in ‘City Text’ in Germany and Austria, 1945-1947,” *History and Memory* 2/2 (1990): 33.

тичким симбола који се материјализују преко симбола у различитим јавним сферама, који изражавају и представљају одређене политичке, идеолошке или националне вредности. Политички симболи у јавном животу нису нека неодређена или случајна група појединачних симбола, већ делови полисистема, одређеног као склоп различитих система који се међусобно пресецају и делимично преклапају, али делују као структурирана целина.²⁵ Тако и одоними чине интегрални део ширег полисистема који углавном усклађено промовише одређене политичке, националне и друге вредности, а који се у урбаном просторном окружењу може означити појмом 'архитектура'. На овај начин посматрано, улице заједно са њиховим именима, можемо тумачити као специфичне 'културно-значењске просторе', који подразумевају „географску ситуiranост и/или физичку усидреност друштвене акције и симболичку димензију односа људи према простору и људи у простору међусобно.“²⁶

Прихвате ли се претходно изречене оцене о природи (друштвеног) простора, онда се може рећи да се „град може посматрати и као конструкција сачињена од речи, а не само од камена.“²⁷ Град се тако може тумачити као збир симбола са променљивим и несталним значењима. Кетрин Вердери (Katherine Verdery) напомиње да се друштвена и политичка моћ исказују преко контроле и историје и просторног окружења, а називи улица представљају једно од њихових

²⁵ Maoz Azaryahu, „Politički simboli u svakidašnjici: polisistemski pristup istraživanju,“ *Etnološka tribina* 22/29 (1999): 258.

²⁶ Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, „Oprostornjavanje antropološkog diskursa. Od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta,“ u *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. J. Čapo i V. Gulin Zrnić (Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2011), 27.

²⁷ Yi Fu Tuan, *Space and Place: The Perspective of Experience* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977).

најближих међусобних преплитања.²⁸ Из тог разлога, именовање и преименовање, константна трансформација наводно вечног физичког окружења, представља једно од најмоћнијих и најконтроверзнијих средстава политике сећања, и један од најексплицитнијих поступака прерађивања прошлости. Тако градска топономастика, односно одономастика, постаје својеврсни лакмус идеологије и политике друштва у одређеном периоду историје, те Д. Рихтман-Аугустин закључује да су поступци преименовања само део напора за „преутемељене нације, њезине идеологије, њезине културе, једном ријечју наших свјетоназора, а убрајају се у савремене магијске поступке помоћу којих се бришу једна сjeћања, а успостављају друга“.²⁹ Уличне се ознаке сматрају приземним, једноставним стварима, и стога се чини да је улога комеморативних уличних назива на стварање осећаја о заједничкој прошлости и у ширењу представа о заједничком идентитету мање важна него она коју имају споменици, музеји, евокативни ритуали и сл. Међутим, они у себи сједињују историју и географију, просторну и временску компоненту, и позадински уписују идеологију коју промовишу у свакодневицу људи.³⁰ Комеморација у топонимији, односно комеморативни називи (сковани по значајним особама или општим и географским појмова) топонима (улица, путева, школа, читавих насеља итд.) уписују идеологију у простор чинећи их интегралним делом људске свакодневице чиме постају активни чиниоци у конструкцији и перцепцији друштвене стварности. При оваквој идеолошкој инскрипцији простора присутан је врло често двосмеран процес: комеморација, односно означавање простора одређеним појмовима и симболима, те декомеморација, тј. уклањање одређених појмова и/или симбола из простора – ова су два процеса

²⁸ Према Duncan Light et al, “Toponymy and the Communist city: Street names in Bucharest, 1948–1965,” *GeoJournal* 56 (2002), 136.

²⁹ D. Rihtman-Auguštin, *n. d.*, 60.

³⁰ M. Azaryahu, “German reunification...,” 481.

комплементарна и сведоче о идентитетским политикама одређене епохе.³¹

У бившој Југославији прво дело које је аналитички приступило проблему идентитета и савремених промена у урбаном називу била је студија хрватске етнолошкиње Дуње Рихтман-Аугуштин „Улице мога града“ из 1995. (где је чланак адаптиран и поново објављен 2000. у Београду), који је уз сродни рад „Споменик на главном градском тргу“ чинио и природан наставак ауторкиних истраживања из области урбане етнологије/антропологије. У Србији пак, највећи интерес за истраживање одонима као идеолошког система препрезентације показали су историчари – врло добру интерпретацију именовања београдских улица крајем 19. века доноси Дубравка Стојановић³²; фокусирано истраживање града као текста може се ишчитати, на пример, код Милоша Тимотијевића у раду о чачанским улицама,³³ као и код Владимира Дуловића у раду о улицама у Београду³⁴ итд. Што се тиче етнологије/антропологије у Србији, може се приметити да је вероватно први текст који је обрађивао тему урбане топонимије написао Милан Ђ. Милићевић 1903.

³¹ M. Azaryahu, “Street Names and Political Identity...”

³² Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт: Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914* (Београд: Удружење за друштвену историју, 2008), 76–83.

³³ Милош Тимотијевић, „Називи улица Чачка 1893–1992. Један век изграђивања колективног идентитета,“ *Годишњак за друштвену историју* 7/2-3 (2000).

³⁴ Vladimir Dulović, „Nazivi beogradskih trgova i ulica kao ogledalo ideologije vladajućih sistema (1848–2003),“ u *Zbornik beogradske otvorene škole – Radovi studenata generacije 2002/2003*, ur. V. Pavićević, (Београд: BOŠ, 2004). Један од најновијих прилога који се баве питањем промене топонима у Србији је постхумно објављен текст Љубише Рајића, “Toponyms and the political and ethnic identity in Serbia,” *Names and Identities – Oslo Studies in Language* 4/2 (2012).

године.³⁵ Одоними као политички симболи нису пак били предмет примарне пажње истраживања током деведесетих година, када је урбана етнографија/антропологија у Србији истраживала сложена питања просторног понашања и структуре града (Весна Вучинић-Нешковић),³⁶ али је и симболика града такође била истраживана (Илдико Ердеи).³⁷ Након 2000. једна монографска студија се бавила симболичком концептуализацијом градске топографије и њеног центра (Бојан Жикић),³⁸ а неколико радова и улогом одонима у конструкцији идентитета у транзицији (Срђан Радовић).³⁹

Основни извор у истраживању које се представља овом монографијом били су писани извори, у првом реду литература и објављени извори који се баве називима јавних површина, споменичким наслеђем и осталим елементима 'архитектуре'. За уочавање промена назива улица од посебне су важности објављени регистри који су евидентирали промене у београдским одонимима, а који покривају различите историјске периоде (најчешће су евидентирали називе улица од првих званичних именовања, а закључно са различитим периодима).⁴⁰ У недостатку оваквих регистара за

³⁵ Милан Ђ. Милићевић, „Цртице за ранију слику српске престонице,“ *Годишњица Николе Чупића* 22 (1903).

³⁶ Весна Вучинић, *Просторно понашање у Дубровнику* (Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 1999).

³⁷ Илдико Ердеи, „Симболичка топографија Панчева,“ у *Архитектура и урбанизам Панчева '94*, ур. Б. Мрвош и др. (Панчево: Заједница књижевника Панчева, 1994).

³⁸ Бојан Жикић, „Когнитивне 'приче за дечаке': урбани фолклор и урбана топографија,“ *Етноантрополошки проблеми* 2/1 (2007).

³⁹ Нпр. Srđan Radović, “From Center to Periphery and Vice Versa: The Politics of Toponyms in Transitional Capital,” *Гласник Етнографског института САНУ* 56/2 (2008). Ту спада и монографија истог аутора *Grad kao tekst* (Београд: Biblioteka XX vek, 2013).

⁴⁰ Регистре историјских назива улица за Београд и Земун сакупили су индивидуални аутори (Милан Леко и Бранко Најхолд), најчешће на

поједине периоде, коришћене су и службене одлуке о (пре)именовањима улица и слична службена акта (укључујући и поједине материјале одговарајућих комисија за именовања улица). Такође, као поуздан извор за промене имена улица узете су спорадично и детаљне мапе – упоређивањем појединих имена улица на мапама из различитих периода, могу се утврдити евентуалне промене у називима у недостатку других извора. У циљу истраживања коришћени су и медијски извори, на првом месту штампа и новине, а у мањој мери и интернетске странице и аудиовизуелни извори. Иако у истраживању промена назива улица то углавном није уобичајено, урађени су и полуструктурисани интервјуји са неколико информаната, који би се условно могли означити као 'предузетници идентитета и сећања',⁴¹ односно друштвени актери у поступцима (пре)именовања улица. Разговарано је са појединцима који су у најновије доба медијатори или креатори одређених идентитетских политика везаних за симболизацију градског простора (актуелни и бивши председници или чланови градских комисија за споменике и именовање улица и сл.). Како је за ово истраживање од примарног интереса било питање динамике и конкретних инстанци промена политичких симбола у јавном простору, односно начина како се град као текст конструише, искази ових интерлокутора су помогли у разматрању и разумевању формалних и неформалних структура и односа који утичу на процес промена назива улица (макар у савременом добу). Укратко речено, странице које следе углавном ће приказати како се град као текст пише. Начини на које се овако посматран град чита биће разматрани на другом месту.

основу евиденције одонимије са историјских мапа из различних периода. Прво дело овакве природе је пак: Danilo Radojević, *Beograd i njegove ulice* (Beograd: Turistička štampa, 1966). Више је лексиконског карактера двотомно дело „Улице и тргови Београда“ у издању Градске библиотеке Београда.

⁴¹ Jennifer Jordan, *Structures of Memory: Understanding Urban Change in Berlin and Beyond* (Stanford: Stanford University Press, 2006), 2–3.

Колоквијална конструкција града као текста је такође присутна, имајући у виду редовно постојање алтернативних градских оријентира, назива, опстојност колоквијалне и неслужбене топонамистике и одономастике или коришћење старијих, преименованих службених назива улица у свакодневној комуникацији и сл. Овакве симболичке и свакодневне праксе су разматране на више места, те оне неће бити предмет дискусије у овом истраживању.

Београд је био предмет истраживања различитих дисциплина, као и многи други већи градови у Средњој и Јужној Европи, а и називи његових улица били су интересантни многим ауторима (неки од њих су раније и поменути). У наставку ће београдска одонимија бити хронолошки разматрана и интерпретирана, у складу са поменутим поставкама из пријашњих истраживања (махом из оквира културне антропологије и симболичке географије). Читање настанка, нестанка и трансформација имена београдских улица истовремено је и читање контекста, и локалног и ширег (националног, а каткад и европског), у којем се овај град налазио током више векова. Улице које су добијале и губиле своја имена биле су изграђиване и рушене, насељаване и расељаване, и путопис кроз улични регистар биће истовремено и парцијална хроника промена у физичкој и демографској структури града. Београдске улице су своја имена први пут службено добила 1847. године у доба аутономне кнежевине Србије (макар је упитно да ли су, и у којој мери ови називи фактички имплементирани у ово доба), али београдске улице, сокаци, махале, и други путни правци имали су своја (неофицијелна) имена и знатно раније од половине 19. века. У овом истраживању разматраће се називи путних правца у Београду од времена када су почела њихова службена бележења, значи из времена Отоманског царства. И у средњем веку су засигурно постојали макар вернакуларни називи појединих градских простора, али евиденција о њима је спорадична и посредна, те о овом периоду прошлости неће бити дискусије овом приликом.

МАХАЛЕ И ЧАРШИЈЕ. РАНО МОДЕРНО ДОБА

Отомански шехер

Београд се током своје историје налазио у саставу већег броја држава. У средњем веку био је битна тврђава (с обзиром на свој стратешки положај) Источног Римског царства (Византије), аварске државе, Бугарске и Самуиловог царства, Србије (краљевине, царевине и деспотовине), мењајући у више наврата феудалне господаре, да би на самом kraју ове историјске епохе, од 1427. до 1521. године, представљао јужни бедем угарске (мађарске) краљевине (чији је део и раније неколико пута био). Након освојења Смедерева и пада Деспотовине 1459. године, јужно пограничје угарске државе још у већој мери постаје стално боиште између турских и угарских војски и њихових савезника, а Београд је већ доживео два неуспела османлијска покушаја освајања 1440. и 1456. У овој перипанонској области сукобљавале су се у 15. и 16. веку трупе под вођством звучних имена која ће бити овековечена и у историјским аналима, и у вернакуларној предаји народа овог простора: Матија Корвин, Јанош Хуњади (Сибињанин Јанко), Иван Капистран, Владислав II, Лајош II, Мехмед II Освајач, Бајазит II, Селим I, Сулејман Величанствени. Пет година пре одлучујућег мађарског слома у Мохачкој битци, Београд су освојиле турске посаде, чиме је симболички завршен средњовековни период његове историје, а град је закорачио у нови век. Турски цар Сулејман Величанствени заузео је „капију Унђуровине“ 1521. године, и у њега се сели седиште проширеног смедеревског сандака (први сандак-бег

који је столовао из Београда био је Бали-бег Јахјапашић).⁴² Иницијално је санџак био у оквиру Румелијског вилајета, а по оснивању Будимског пашалука улази у његов састав, а град врло брзо добија статус шехера, муслиманског насеља највишег ранга.

Београд се у рано турско доба делио на Тврђаву/Град и Варош: Тврђава је још и пре османске власти била подељена на Горњи и Доњи град и опасана бедемима, а на западном делу Горњег града постојала је и четвороугаона цитадела коју су Турци називали Нарин (што значи унутрашње утврђење).⁴³ Сва градска територија изван Тврђаве назива се Варош, и она обухвата све махале (и оне са базарима и чаршијама, и оне искључиво стамбене) ван градских бедема. У градовима нашег подручја који су из средњовековних подграђа и вароши прерастали у касабе и шехере, назив *варош* се редовно одмах сужавао и сводио на хришћанске махале, али у Београду се овај назив ограничио

⁴² Освајање Београда условило је и исељавање и прогон дела становника са овог подручја у унутрашњост царевине. На ово пресељено становништво (као можда и на народ из београдског подручја који се касније селио у Турску, или на Београд, генерално) вероватно подсећају и поједини топоними у Истанбулу и његовој околини (Београдска махала, Београдска капија, Београдска црква, Београдска шума) – Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*. (Београд: Srpski genealoški centar, 2007), 20.

⁴³ Иницијално је Горњи град имао искључиво војно-управно функцију, али касније долази и до досељавања цивилног становништва, те стварања горњоградске махале око новоподигнуте цамије султана Сулејмана. У Доњем граду је некадашња православна саборна (велика) црква претворена у цамију, и у овом делу града ће такође бити присутни цивили, а војска ће у овом пределу бити изолована од грађанства изградњом тврђаве Болме Хисар (Bölme Hisarı) – Хазим Шабановић, „Град и његово становништво у XVI–XVII веку,“ у *Историја Београда 1*, ур. В. Чубриловић (Београд: Просвета, 1974), 389–393.

на хришћанске, и то савске махале, тек у 17. столећу.⁴⁴ Београдска варош развијала се у односу на централне прометне правце који су из средишта вароши (које је било у дунавском подграђу) ишли ван насеља (то су у првом реду Смедеревски и Цариградски друм), а може се констатовати и постојање трга који је представљао варошко средиште (можда још и у средњем веку). Овај трг, из којега се гранало више улица и путева, Дивна Ђурић-Замоло означава као Попов трг, а Хазим Шабановић наводи турски назив *Cay-i-Pazar* (у значењу трг, тржиште) за трг на којем се налазила Попова махала (*Mahale-i Papas*; тур. *papas* – поп), који представљају турске преводе и прилагодбе ранијих средњовековних назива; пошто се на овом месту налазило раскршће путева, Турци су га прозвали Дорђол (тур. *Dortyol* – четири пута). У раном турском периоду могуће је реконструисати у мрежи градских путних праваца и најмање три трга, и то на дунавској падини вароши: Попов трг/Трг, Рибљи трг и трг за продају коња (касније назван Ат-Пазар).⁴⁵

Београд у периоду турске управе представља управни и трговачки, а дugo времена и гранични град, који углавном има одлике турске провинцијске архитектуре балканског типа, без неких изразито монументалних грађевина које су присутне у значајнијим центрима империје. У доба највеће експанзије Отоманске царевине када су се њене северне и западне границе налазиле у срцу Средње Европе, Београд је првенствено трговачка варош, и ова ће његова битна функција одлучујуће одредити урбани развој и регулацију градског простора. Како турска моћ почне слабити, а аустријске границе се почну приближавати Балканском полуострву, војна функција града ће пак добијати све више на важности. С почетка османске власти у

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Divna Ђурић-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867* (Beograd: Muzej grada Beograda, 1977), 182–183.

граду је преовладавало хришћанско (махом православно) становништво, док се касније тај однос изменио у корист муслиманског живља, а сложену етничку слику (чију су окосницу чинили Турци и православци и мусимани нашег говорног језика) употребљавали су временом све бројнији Јевреји, Јермени, Роми, Грци и Дубровчани. Град, заједно са његовом путном инфраструктуром, посебно се почиње развијати са падом Будима 1541, и све интензивнијим развојем трговине у граду који је сада био увекико у унутрашњости царства. Д. Ђурић-Замоло као три основна елемента балканско-оријенталне урбане културе (а који су били карактеристични и за тадашњи Београд) истиче: комплекс јавних грађевина (*килија*), чаршију и махале. Од половине 16. века формирају се два главна комплекса јавних грађевина који представљају окосницу тадашњег града, уз које се обликују и две главне београдске чаршије, Доња (или Дуга) и Горња (или Бајрам-бегова), а око чаршија се почињу ширити нове махале.⁴⁶ У балканским градовима Османске империје чаршија је, као купопродајни простор и привредни центар са највећом концентрацијом људи, најчешће изграђивана дужином једне улице, специјализоване према врсти производа, те је имала покривене, у низу постављене радње (*дућане*), а могла је то бити и једна зграда са више радњи (назvana *базар*).⁴⁷ У већим градовима са развијеном трговином и занатством, какав је дуго времена био Београд, могло је тако постојати и више чаршија, а дакако и базара/пазара. У Београду су тако постојали Бит-пазар (где се

⁴⁶ Први већи комплекс јавних грађевина (*килија*) је изградио Мехмед-паша Јахјапашић (смедеревски санџакбег и будимски паша) на подручју данашњег (доњег) Дорђола, који је, осим његове Имарет-џамије, обухватао и медресу, каравансарај, имарет, текију и себиљ. Друга килија коју је подигао смедеревски санџакбег Бајрам-бег обухватала је џамију, медресу, имарет, амам и турбе, и налазила се у близини данашњег Трга Републике – D. Đurić-Zamolo, *n. d.*, 187–188.

⁴⁷ Десанка Николић, „Чаршија“ – почеци урбанизације у Србији у 19. веку, „Гласник Етнографског института САНУ“ 44 (1995): 85.

продавала стара роба), Аврет-пазар (Трговке) на којем су продавани производи женске кућне радиности, Ат-пазар (за продају коња), Балик-пазар (рибља пијаца) итд.⁴⁸ Махала је пак представљала стамбени кварт са више кућа, често окупљених око џамије или месцида (ако је у њој обитавало муслиманско становништво), коју је чинио скуп међусобно повезаних стамбених саобраћајница, то јест сокака, сокачића, буџака и сл.⁴⁹

Подаци о броју и називима београдских чаршија и махала налазе се у турским пописима који су се релативно редовно вршили, а којима се пописивао број и локација становништва које је било обухваћено порезом (стога нису били пописивани владајући и привилеговани слојеви и њихова домаћинства, попут руководећих турских слојева и Дубровчана, као ни жене и деца). Турска администрација и судство као основне урбане елементе препознавали су чаршију и махале на које се град дели и које би требало да имају назив, што пак не произлази из писаног закона већ из практичног живота и разних аката, у којима се нпр. сокаци готово никад не спомињу (нити имају своја засебна имена).⁵⁰ У првих десет година царске власти пописи бележе бар 14 хришћанских махала, док муслиманске махале нису унете у попис; попис из 1536. пак наводи 15 хришћанских, 4 муслиманске и 2 ромске/циганске махале.⁵¹ Са отоманским

⁴⁸ Хазим Шабановић, „Београд као војно-управно и привредно средиште у XVI-XVII веку,“ у *Историја Београда I*, ур. В. Чубриловић (Београд: Просвета, 1974), 376.

⁴⁹ Alija Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva* (Сарајево: Muzej grada Sarajeva, 1973), 51.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Хазим Шабановић, „Урбани развитак Београда од 1521 до 1688 године,“ *Гласник града Београда* 17 (1970), 10–12. Те прве пописане муслиманске махале биле су: махала месцида покојног Ферхад-паше, махала месцида Ахмед-аге Малкочија, махала Зејнудин-агина месцида и махала Хаци-Алије Тиревије. Махале су тако називане у пописима

напредовањем и освајањем централне Мађарске, трговачка и саобраћајна функција Београда се додатно унапређује, што условљава интензивнији развитак саме вароши и повећање броја махала. Тако 1560. године Београд има већ 16 пописаних муслиманских махала, а број хришћанских махала се смањује, и сада их је 11. Муслиманске махале су носиле називе по џамијама и месцидима (односно њиховим ктиторима) и месним топонимима, а хришћанске према именима старешина, међу којима су њих четири називане Трг, Табакхана (Табачка), Врачар и Црква.⁵² Х. Шабановић на основу турских пописа наводи како је до 1582. године образовано још 10 муслиманских махала (те их сада има 26 или 27), било издвајањем из старијих, било оснивањем нових, а долази и до даљег јачања Доње (или Велике, односно Дуге) чаршије, између осталог и изградњом Јенихана и каравансараја са безистаном, који су били делови великог београдског вакуфа Мехмед-паше Соколовића. Од краја 16. и у 17. веку долази до даље експанзије града која је видљива по продужавању Доње чаршије, која се сада протезала читавом дужином данашње Улице цара Душана, те формирањем и треће чаршије (Мали Пазар) у близини Ејнекан-бегове килије (која се налазила на подручју данашњег Дома Народне скупштине), образоване око Ејнекан-бегове, касније (највероватније) Батал-џамије.⁵³

према називима верских објеката који су означавани по именима њихових ктитора, односно оснивача.

⁵² Махале назване по становницима су: махала Милоша (сина Степана), махала Раткића, махала Живка (сина Ђурице), махала Николе (сина Рајина), махала Вукашина (сина Димитрија), махала Радосава (сина Радоја), и махала Кара-Јована (сина Радоње). Кара-Јованова махала ће се спомињати и у накнадним пописима – Х. Шабановић, „Град ...“, 402–403.

⁵³ Ејнекан-бег је био београдски назор, или назир (надзорник државне имовине) – Х. Шабановић, „Урбани развитак...“, 23.

Врхунац развитка Београда у отоманској епохи био је у 17. веку, о чему сведочи и Евлија Челебија (1660) који у својим путописима веома хвали град за који наводи да има 17 000 кућа и 98 000 становника. Он казује како су главне улице по чаршијама и махалама калдрмисане, и наводи да постоји 38 муслуманских махала (чији је списак преписао из протокола шеријатског суда у Београду), те по три махале Срба и Бугара, Рома/Цигана и Грка.⁵⁴ С друге стране, Шабановић сматра да Евлијини подаци о српским махалама нису најпрецизнији, пошто он у харачким дефтерима из прве половине 17. века налази 8 хришћанских махала (у које су вероватно убрајане и грчке и јерменске), што већ приближно кореспондира са бројевима које наводи Е. Челебија.⁵⁵ На овом је месту упутно представити називе београдских махала из овог периода (муслиманских по Е. Челебији, и хришћанских, последњих осам у табели, по Х. Шабановићу).⁵⁶

Доњи град	Горњи град
Агина	Казанџијска
Чукур-чесма	Нови хан (Yeni han)
Имарет	Зејнудин-агина
Табачка (Табакхане)	Бајрам-бегова

⁵⁴ Њихове називе пак не наводи. Он такође пише како Јевреји живе близу тврђаве, да постоји једна јерменска махала, а да „франачке махале нема.“ – Evlija Čelebi, *Putopis* (Sarajevo: Svjetlost, 1967), 84–85.

⁵⁵ Х. Шабановић, *н.д.*, 26.

⁵⁶ Називи махала и њихов редослед дати су према Евлијиним *Путописима*, те повремено са алтернативним именима који се налазе код Шабановића („Град...“), који је иначе и преводилац списка Евлије Челебије. Међу наведеним махалама има и оних које су ван градског/варошког подручја (Топчји коју и Кучук-дере), али које су очито биле под надлежношћу београдских порезника. Приметно је да међу овим раним нововековним називима има и оних који су до данашњег дана у неком облику актуелни у београдској топономастици (нпр Чукур-чесма и Топчијино село – Топчидер).

Ејненхан-бегова	(Хабил-ефендијина)
Мехкема (Судница)	Чик-Салин
Ташлик (Каменита)	Ибрахим-Челебијина
Челебијина	Чинили-хамам
Чаушева (Мустафе Чауша)	Хаци-Садикова
Бит-пазар (Телали)	Идриз-бегова
Хаци-Незирова	Ферхад-пашина
Хаци-Салих-агина (Хаци-Салихова)	Гениш-агина
Емир-Хасан-агина (Емир-Хасанова)	Мусала (Namazgah)
Хаци-Пирина	Ат-Пазар (Атмејдан)
Амбари	Коски-бегова (Коскина)
Горњи Тир (Tir bala)	Средње гробље (Orta mezarlik)
Абдулџебарова	Хаци-Халилова
Оваџик (Пољице)	Факир-Хаци-Алијина
Варош Београд (Варош Белград)	Цин-Алијина
Кара-Јованова	Средња црква
Рибља пијаца	Нова Џедид махала
Паркањ-брод	Кучук-дере (Мала река)
	Топчу коју (Топчијино село)

До краја 17. века основано је још десетак муслиманских махала: Хаци-Фетхулахова, махала Ебу Бекр-ефендије, Сава-махала, Везиров хан, Кара-Мустафина, Сејд-Хасанова, Нова (Yeni) џамија и др.⁵⁷ Београдске махале су варирале у броју: неке су нестаяле, друге су настала, било одељивањем од старије махале, било потпуно новим заснивањем. Оне су такође мењале и имена временом, те се исте махале у дефтерима у различитим периодима помињу под различитим именима, често тако што су верски објекти у њима другачије називани. Називе махала из раног турског доба налазимо у

⁵⁷ X. Шабановић, „Град...“, 412.

пописима који су кориштени за административне, најчешће финансијске сврхе, и оне су вероватно пописивање према одомаћеним називима. Чаршије се у овим дефтерима често не помињу засебно, пошто су махале најчешће обухватале и пореске обvezниke који су радили у чаршијама; махала се кроз ова службена акта првенствено види као градска честица и простор који окупља становништво (напосле пореске обvezниke), а не просторни облик. Називи махала су тако настајали према именима верских објеката који су се у њима налазили (Средња црква), а који су у муслиманским махалама често носила имена својих оснивача (Зејнудинагина, Ејенхан-бегова, Хаџи-Халилова и сл.). Каткад су махале носиле и називе проминентних објеката или простора који су се налазили у њима (Чукур-чесма, Чинили-хамам, Ат-Пазар итд.), а често су и цамије у овим махалама носиле имена по оближњем тргу или пазару. Махалска имена по старешинама одржала су се након једног века у само једном случају (Кара-Јованова), има их названих и по одређеним делатностима (Табачка, Казанџијска), а дефтери дају и називе села (Топчу коју и Кучук-дере) и изгледа временом одомаћене називе за делове града (Горњи град, Доњи град, Варош), при чему су и овде називи могли варирати (тако Шабановић у дефтерима налази називе ових махала по њиховим цамијама, а у 17. веку сужен појам Вароши, који је обухватао хришћанску махалу према Сави, раније је био називан Црква). Може се рећи да се у турско доба основ за именовање првенствено махала углавном налазио у непосредној узрочној вези између носиоца назива урбане јединице и саме те јединице (називање махале према цамији или задужбини, или ктиторима таквих објеката по којима су и они добијали имена), те у морфолошким и сличним месним карактеристикама урбане јединице.⁵⁸ Алија Бејтић овај образац означава као 'традицију органичности' по којој су настајали топоними у многим градовима тога доба.

⁵⁸ A. Bejtić, *н. д.*, 52–53.

Узлазни период у развоју Београда прекинут је отпочињањем аустро-турског рата и турским војним поразима након неуспеле опсаде Беча 1683. По склапању Светог савеза, аустријско-савезнички војни талас преплавио је Будим, Славонију, Барању, Бачку и Срем, стигавши и до Београда 1688. Пред надирањем савезничких снага у граду је настало велико комешање, при чему је већина хришћанских становника остала, а доста муслиманског становништва је избегло пред борбама. Јединице под вођством изборног баварског кнеза Максимилијана Емануела освојиле су на концу тврђаву, по чему су побиле већину муслиманског становништва у Доњем граду, те око хиљаду муслимана оба пола и различитог узраста у Горњем граду.⁵⁹ Пад Београда изазвао је велики одјек широм Европе, али и међу хришћанским становништвом на Балканском полуострву – на позив вођа аустријског војног похода, широм Европске Турске устале су хришћанске масе против турских власти. Међутим, након почетка аустро-француског рата, ослабљене аустријске снаге почеле су се повлачiti из дубине Балкана према панонском простору, а за њима и хришћански збегови у страху од отоманске освете. Велики број избеглих утаборио се у околини Београда, када пред извесним османлијским нападом на град, пребацивањем српског живља на леву обалу Саве, почиње тзв. Велика сеоба Срба којом је било обухваћено око 70 000 људи.⁶⁰ Велики везир Мустафа Џупилић освојио је град 1690. Аустријанци су покушали поново да га заузму 1693, али неуспешно. Одредбама Карловачког мира из 1699, Београд је остао у саставу Турске царевине. С обзиром на погранични карактер града, приступило се обнови оштећене тврђаве у циљу што успешнијег држања града, но ни нове фортификације нису спречиле ново

⁵⁹ Рајко Веселиновић, „Ратови Турске и Аустрије 1683–1717 године,“ у *Историја Београда I*, ур. В. Чубриловић, (Београд: Просвета, 1974), 479.

⁶⁰ Исто, 493.

освајање Београда 1717. године. Након избијања новог аустро-турског рата, принц Еugen Савојски заузео је 1716. Темишвар, да би идуће године покорио и Београд. Ова успешна војна кампања резултирала је потписивањем Пожаревачког мира 1718., којим су у састав Хабсбуршке монархије ушле Влашка западно од реке Олт (Алута), Србија северно од Западне Мораве, делови Босне, Банат, доњи Срем и, наравно, Београд.

Бедем два царства

Победа Еугена Савојског резултирала је предајом града и исељавањем београдских муслимана – око 30 000 становника је Дунавом или Цариградским друмом (под развијеним заставама и уз музику) кренуло ка градовима под турском контролом.⁶¹ Војна управа је убрзо замењена посебном Београдском администрацијом, чији је први председник био принц Карло Александар Виртембершки. Немачко и друго католичко становништво (у великом броју из Фалачке) населило се у напуштену имовину београдских муслимана, а у град су дошли и вратили се и неки Срби (многи међу њима избегли у току Велике сеобе) „да хватају куће и дућане“.⁶² Поставши центар новоосноване хабсбуршке територије Краљевине Србије, Београд је убрзано закорачио у барок. Град је од 1724. статутом био организован кроз две одвојене општине, Немачки или Дунавски Београд, и Српски или Савски Београд, у формално-правном смислу

⁶¹ Коста Протић, „Одломци из историје Београда,“ *Годишњица Николе Чупића 7* (1885), 313–314.

⁶² Рајко Веселиновић, „Београд под влашћу Аустрије од 1717. до 1739,“ у *Историја Београда I*, ур. В. Чубриловић, (Београд: Просвета, 1974), 479, 526.

равноправне.⁶³ Градско (варошко) подручје ван тврђаве фактички је било раздељено на четири дела, а то су: Немачки Београд или Немачка варош на дунавској падини и гребену, Српски Београд или Српска варош у околини тадашње и садашње Саборне цркве, Карстал (приградско насеље с немачким становништвом) на данашњем палилуском подручју и Београдска доња варош (или још називана Нова варош, Савска доња варош, Српско/рашко предграђе, Српска доња/нова варош и др.) на савској падини изван шанца.⁶⁴ Имајући идеју о Београду као бастиону хришћанског зида према Османској империји, хабсбуршке власти спровеле су углавном доследно раздвајање становништва два Београда (католичког и православног), те отпочеле амбициозне пројекте утврђивања и урбане регулације града.

Аустријанци су осим тврђаве утврдили и варош (Немачку и Српску): системом бастионе трасе са шанцем ограђено је варошко подручје са једанаест бастиона и шест равелина. Сваки бастион носио је име једног хришћанског свеца или светице, а које је одговарало имену неког од припадника аустријске династије или је било слично том имену: тако су подигнути бастиони свете Терезије, светог Франаље, светог Карла, свете Елизабете, светог Бенедикта итд.⁶⁵ Тиме су физичке структуре бастиона означене

⁶³ Душан Поповић, „Општинска управа у Београду за време аустријске владавине (1718–1739),“ *Годишњак Музеја града Београда* 3 (1956), 125.

⁶⁴ Последња два насеља настала су као резултат политike раздвајања немачке од српске вароши у старијем градском подручју те економских политика тадашњих градских власти – Жељко Шкаламера, „Београдска нова доња варош у 18. веку,“ *Годишњак града Београда* 18 (1971), 54. С друге стране, Д. Ђурић-Замоло пласира идеју да се код ова два насеља радило о бившим периферијама турског Београда које су од средишта вароши остале одсечене аустријским рашчишћавањем терена за бастионе и шанац – D. Đurić-Zamolo, *n. d.*, 207.

⁶⁵ Р. Веселиновић, *n. d.*, 537.

символички као хришћански бедеми, а истовремено и као својеврсни споменици хабсбуршкој династији, чиме су на новим београдским утврдама примењени симболички поступци који ће у каснијем модерном добу бити много редовнији и систематичнији.⁶⁶ Кроз бедем се могло ући у град преко четири капије, а редом од Саве ка Дунаву то су: Сава-капија (Шабачка капија), капија Александра Виртембершког (Стамбол-капија), Царска капија (Видин-капија), и Смедеревска капија (на бастиону светог Ксавера/Ксавијера). Унутар новог варошког бедема приступило се и замашној изградњи објекта и новом трасирању улица. Овом приликом Београд ће добити једну од својих централних ruta пробијањем улице од Горњег града до Виртембергове капије средином београдског гребена (данашњи потез од Трга Републике до Калемегдана), уобличен је данашњи Студентски трг, отпочела је регулација Дуге чаршије (*Langen Gassen*) итд. Такође је и изграђен већи број зграда, укључујући и оне јавне намене (болнице, касарне, цркве и др.), и адаптирана је тврђава – тек мањи део ових здања одржаће се у наредних стотињак година. Нова регулација (обе) вароши раствурила је ранији сплет махала, а самим тим и систем евиденције становништва (и објекта) преко махала. Немачка варош је издељена у шест квартова (*Viertel*), и у оба Београда пописано је становништво, а у немачком делу 1728. године и зграде, које су у списима и нумерисане,⁶⁷ но то највероватније није била улична нумерација објекта, већ катастарска (треба имати на уму да у то доба тек почиње нумерација објекта у градовима у западноевропским

⁶⁶ Слична пракса биће спроведена и након што Турска поново преузме власт у Београду, када ће једна новоизграђена варошка табија на простору између Стамбол и Видин капије носити име последњег београдског мухафиза пред капитулацију 1789. године, Осман-паше – Радмила Тричковић, „Београдска тврђава и варош 1739-1789. године,“ *Годишњак града Београда* 20 (1973), 62.

⁶⁷ В. Душан Поповић, „Грађа за историју Београда од 1711-1739 године,“ *Споменик СКА* 61 (1935).

земљама). На појединим местима могуће је наћи немачка и латинска имена за поједине београдске улице (*Die lange Gasse/Longa platea, Platea piscatoria, Siebenbürgergasse* итд.),⁶⁸ но вероватно се ради о незваничним називима за поједине путне правце у вароши, пошто систематско службено именовање улица и нумеризација кућа тек отпочиње тих година и у престоницама европских земаља.

Амбициозни планови хабсбуршких власти за Београд нису могли бити остварени, пошто је аустријска управа била (неочекивано) краткотрајна – након руских успеха против Турске у црноморским областима, Аустрија је, као савезница Русије, иницирала 1736. оружани сукоб са Османлијама са циљем још дубљег продора у балканске земље. Међутим, турска се оружана сила показала успешнијом, и након три године рата долази до потписивања Београдског мира којим Хабсбурзи губе Малу Влашку, Србију и делове Босне, а граница између два царства успоставља се на Дунаву и Сави. И Београд је (поново) припао Турској, уз обавезу аустријских власти да поруше бастионе трасе и око вароши и око београдске тврђаве. Нови војно-политички обрат условио је нову демографску промену у београдском становништву – целокупно немачко/католичко грађанство иселило се у Аустрију, а са њима и скоро сви српски/православни становници. У Београд су (поново) дошли турски/муслимански султанови поданици, и он уместо планираног аустријског бедема према југу, постаје северни турски бедем на самој граници царства.⁶⁹

⁶⁸ Р. Веселиновић, *н. д.*

⁶⁹ Повратак града у оквире Отоманске империје 1739. дочекало је нешто преко 50 Београђана – 45 Јевреја, 8 Срба и ниједан Немац; зато су се почели враћати Београђани муслимани који су избегли 1717, заједно са новопридошлицама – Радмила Тричковић, „Варош после 1740. године,“ у *Историја Београда 1*, ур. В. Чубриловић (Београд: Просвета, 1974), 652.

Након Београдског мира, Београд почиње таворити, мање-више као и држава у чијем је саставу од тада и био – декаденција која је полако захватала Турску осећала се и у свакодневици градова. Београд је био седиште војнички устројеног Смедеревског санџака (Београдског пашалука) на челу са мухафизом, а истовремено и погранична постaja, те ће војно-границарска функција одлучујуће условити (не)развитак града – удео војске у становништву је био знатан, а тако и осиљених јаничара. С друге стране, након потписивања трговинских уговора са Аустријом, почиње се развијати трговина која је ишла преко Београда. Са одласком Аустријанаца из града долази до повратка оријенталној урбаној структури са обнављањем стarih цамија, ханова и других јавних и стамбених зграда; истовремено, варош је остала у оквирима аустријског бедема, уместо којега је остао насип од земље са шанцем поред њега.⁷⁰ Од аустријског грађевинског и урбанистичког наслеђа сачувана је тврђава, поједине касарне и капије, те неколико путних праваца (нпр. задржан је садашњи Студентски трг на којем је формирано гробље) – све цркве су биле порушене или пренамењене (једнако као и цамије након уласка Аустријанаца), укључујући и православну Саборну (дозвола за њену обнову добијена је 1742). Привредна делатност поново је оживела у Дугој чаршији (само што је она сада смањила своју дужину) чији су делови били: Трг (Сук), Средина чаршије (Сук Араси), Араста (за продају обуће), Бит-пазар (за продају стarih ствари), Арнаут-пазар (део где су продавали и живели Албанци); радње су почеле да се отварају и у околини Бајракли-цамије на Зереку, што чини зачетак нове главне чаршије.⁷¹

Након Београдског мира извршен је детаљан катастарски попис који је могао бити и подробан опис

⁷⁰ D. Đurić-Zamolo, *н. д.*, 208.

⁷¹ *Исто*, 209.

Београда из те ере „да је волја памћења њему савремене београдске генерације, састављене углавном од дошљака, јаничара, могла до краја да одоли инерцији несећања и заборава, као одбрамбени зид према минулим несрећама и ратним пустошењима... Кад су стигли у мачем повраћене земље да обаве поверени задатак, пописивачи Царског дефтера нису имали од кога дознати да би забележили име задужбинара џамије коју и Евлија спомиње под називом Табакхане, нити оне више потоњег Дорђола и ниже Пиринчхана...“⁷² Попис је спроведен до краја 1741. године, и тада је у Београду било основано шест мусиманских махала, образованих око старих џамија, чије је обнављање одмах започето – те су махале: Хаџи Пиринина (Хаџи Пирина), Бајрам-бегова, Тургут-бегова, Али-пашина, Реис-ефендијина и Табакхана.⁷³ У оквиру ових шест махала налазиле су се и неке друге обновљене џамије, што значи да су пописане махале у ово доба веће урбане јединице од територија ћемата појединих џамија – праве градске четврти (а треба подсетити да је приближно иста варошка територија у доба немачког Београда била подељена на такође шест квартова).⁷⁴ До 1789. биће обновљене или основане следеће мусиманске махале: Лаз Хаџи Махмудова, Бајракли, Али-пашина код Јаничар-агине капије, Јахја-пашина, Зирубала, Тугцид Мехмед-агина, Варат (око Фукара џамије), Бит-Пазар (или Арасте), Хаџи-Омерова, Иnehан-бегова и тзв. Циганска (Сава-махала); хришћанска/српска махала је била око садашње Саборне цркве, а јеврејска поред Дунава.⁷⁵ Називи већине мусиманских махала исходе из назива џамија у њима, и у

⁷² Радмила Тричковић, у Х. Шабановић, „Урбани развитак...“, 8.

⁷³ Р. Тричковић, „Варош...“, 653.

⁷⁴ Р. Тричковић, „Београдска тврђава...“, 63.

⁷⁵ У оквиру београдског атара налазили су се и Врачар, Ташмајдан, Булбулдер, Карабурма, савска и дунавска Јалија и турски део Ратног острва (Бабалик ада) – Р. Тричковић, н.д., 653-654, и Д. Ђурић-Zamolo, н.д., 209.

знатном броју се ради о обновљеним богољама, и то под именом оригиналног задужбинара, те се ипак успоставља одређени континуитет и у називању, а и у просторном памћењу. То је случај и са месним ознакама (попут Бит-пазара), при чему се стварају и нове просторне ознаке (које су бар записане у дефтерима). Како Радмила Тричковић наводи, дисконтинуитет произлази и из историјског прекида који се десио под аустријском влашћу и услед радикалне промене становништва, али можда и због нових карактеристика и функција простора које при 'органском' и неслужбеном принципу именовања могу имати круцијалну улогу. Ово се не односи само на имена махала (које су евидентиране у турским пописима), већ и на називе поменутих пазара, али и других просторних облика који ће бити регистровани крајем 18. столећа.⁷⁶

Још један аустро-турски рат започео је 1788, и у Србији је био праћен и устанком хришћанског становништва и дејствима српског фрајкора. Аустријски фелдмаршал Лаудон након жестоког бомбардовања заузима 1789. Београд, из којега (поново) одлазе турске снаге и београдски муслимани. Након промене ратне среће и напредовања отоманских постројби, закључен је 1791. Свиштовски мир, који је у бити потврђивао предратни *status quo* по територијалним питањима. За две године боравка у Београду, хабсбуршке власти нису могле направити много више од рашчишћавања последица борби за град, а у то доба израђене су и неколике мапе града, углавном за војне потребе. Два тлоцрта из овог периода доносе и називе улица у београдској вароши. Мапа из бечког Ратног архива (скраћени назив *Plan*

⁷⁶ Притом, асоцијативна веза са одређеним појмом може бити изузетно јака у условима углавном службено непосредованог стварања градске номенклатуре. За Београд у отоманској епохи то може нпр. бити случај Кule Небојша, која је оригинално била горњоградска кула у којој су били затвореници, али када је једна кула у Доњем граду добила исту намену, она је добила исти тај назив – X. Шабановић, „Урбани...“ 11.

der Vorstädte der Festung Belgrad, на нашем језику – План предграђа тврђаве Београд) приказује називе 4 капије, 4 улице, 1 гробља и 1 објекта.⁷⁷ С друге стране, у истом архиву похрањен је план вароши поручника Франца фон Бруша (Franz von Brusch), тзв. Брушов план (први пут објављен 1949),⁷⁸ који наводи називе већине уцртаних улица у вароши, и за који се сматра да је први план Београда са уписаним уличним називима. Имена улица у Брушовом плану су на немачком језику (са старијим изразом за улицу - *Gassen* вместо новијег *Gasse*), и на овом месту биће дат њихов списак (заједно са њиховим српским преводима):⁷⁹

Апотекарска ул. (Apotheker G.)	Арнаутска ул. (Arnaut G.)
Бајракли (Барјак) ул. (Barjak G.)	Бањалучка ул. (Banjaluker G.)
Бит-пазарска ул. (Bit-Pazar G.)	Бреговита ул. (Berg G.)
Бунарска ул. (Brun G.)	Велики трг (Grosser Platz)
Видинска ул. (Widinez G.)	Водена ул. (Wasser G.)
Грчка ул. (Griechische G.)	Дели-Ахмедова ул. (Deli-Achmed G.)
Дервишка ул. (Derwisch G.)	Дефтердарова ул. (Defterdar G.)
Дунавска ул. (Donau G.)	Жабља ул. (Frosch G.)
Јахја-пашина ул. (Jaja Bascha G.)	Јеврејска ул. (Juden G.)
Каменита ул. (Stein G.)	Кафанска ул. (Caffe G.)

⁷⁷ Жељко Шкаљамера, „Прилог проучавању картографских извора за историју Београда 19. века“, *Годишњак града Београда* 14 (1967), 177.

⁷⁸ У Душан Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак (1794–1804)* (Београд: Српска академија наука, 1949).

⁷⁹ Списак је поређан азбучно према преводима оригиналних немачких назива на српски из: Миливој Нешић, „Имена београдских улица први пут на плану Београда (1789)“, *Даница 2010/17* (2009).

Кујунџијска ул. (Kupferschmied G.)	Мали трг (Kleiner Platz)
Малог трга, ул. (Kleiner Platz G.)	Манастирска ул. (Kloster G.)
Митрополитска ул. (Bischofs G.)	Муфтијина ул. (Mufti G.)
Нове цамије, ул. (Neue Moschee G.)	Рибља ул. (Fischer G.)
Сиротињска ул. (Arme G.)	Смедеревска ул. (Semendrianer G.)
Спахијска ул. (Spahi G.)	Српске цркве, трг (Ratzischer Kirch Platz)
Стамболска ул. (Constantinopolitaner G.)	Стара Агина ул. (Eski Aga G.)
Стара Поштанска ул. (Alte Post G.)	Три хана, ул. (Drei Han G.)
Угаона ул. (Winkell G.)	Уска ул. (Enge G.)
Цинцарска ул. (Zinzar G.)	Чаушева ул. (Csiousch G.)

По свему судећи, у Брушовом плану исписани су неформални називи улица, односно сокака, те покојег трга – турска управа није имала службене десигнације путних праваца, а и у земљама западне и средње Европе тога доба су именовања улица у градовима већином неформална.⁸⁰ Ово произлази и из тога што су у другом истовременом плану вароши (*Plan der Vorstädte der Festung Belgrad*) поједине улице другачије означене: *Grosser Platz* је у овом плану *Freüdhoff* (сavr. нем. *Friedhof*, у значењу гробље, пошто је ту било муслиманско гробље), а *Caffe Gassen – Dord Jolle Gassen* (Дорђолска улица). Фон Бруш је у свом плану исписао изгледа неслужбене, одомаћене називе путних праваца који су се користили у то доба у Београду, и на плану их превео на немачки језик. Постоји и претпоставка да

⁸⁰ Те је тако, на пример, у суседном (аустријском) Земуну до службеног именовања улица дошло тек 1816. – D. Radojević, *н. д.*, 6.

се аутор плана можда користио и каквим рукописним имеником улица, а можда и данас непознатим планом из доба прве аустријске владавине, када је спроведена административна организација вароши за потребе цивилних власти.⁸¹ Готово без изузетка, ова имена улица скована су према месним особеностима простора у којима се налазе: физичким карактеристикама (Бреговита, Каменита, Угаона, Уска, те Велики и Мали трг), битним установама које се у њима налазе (Апотекарска, Митрополитска, Муфтијина, Стара поштанска, Три хана), верским објектима (Бајракли, Дервишка, Дефтердарова, Јахја-пашина, Манастирска, Нове цамије, Стара Агина, Трг Српске цркве итд.), преовлађујућим делатностима у њима (Кафанска, Кујунџијска), доминантним друштвеним и етничким групама које у њима стално или привремено станују или раде (Арнаутска, Грчка, Сиротињска, Спахијска, Цинцарска), позицији у односу на важне локалитете (Бит-пазарска, улица Малог трга), правцу ка којем воде, односно друму или капији ка којој су оријентисане (Бањалучка, Видинска, Смедеревска, Стамболска) и др. Оваква улична номенклатура логично се заснива на промinentним просторним маркерима на основу којих се ствара вернакуларна просторна оријентација, те следствено и неслужбени називи за одређене улице, тргове, правце и др. Називи улица који имају органску везу са карактеристикама простора у којем се налазе биће при првим службеним именовањима у одређеној мери потврђивани од стране званичних органа у 19. веку.

Са повратком турских власти у Београд 1791. ствари у граду су се вратиле на пређашње (несрећено) стање које су карактерисали константни сукоби између јаничара и службених отоманских власти у Београдском пашалуку, а које је кулминирало убиством Мустафа-паше Шиниковоглуа и

⁸¹ Радослав Перовић, „Око боравка Доситеја Обрадовића у Београду (1807–1811). Прилог историји Београда у 19. веку,” *Ковчежин: прилози и грађа о Доситеју и Вуку* 7 (1966), 78.

поделом Србије између четири дахије.⁸² Хришћанско становништво које је у овом сукобу подупирало Порту, почело је додатно трпети са страховладом дахија, те 1804. године избија Први српски устанак под Карађорђевим вођством. Устаничка војска је под опсадом држала Београд 1806, да би крајем те године и освојила варош и тврђаву. Након одлуке устаничких вођа да се одустане од одредби Ичковог мира идуће године, те да се крене у потпуни бој и против врховних турских власти, и ситуација у граду се додатно компликује када се интензивира прогон нехришћанских Београђана убиствима, пртеривањем и насиљним покрштавањем, те чак и поједини српски трговци напуштају град због несрђеног стања.⁸³ У граду остаје мали број несрпских грађана и почиње изградња нових револуционарних институција у вароши (Београдски магистрат или совјет), те продаја турских имања, након што су претходно све куће нумерисане и варош подељена на квартове.⁸⁴ Но, устаничка власт одржала се тек неколико година и следом Букурешког мира између Турског и Руског царства османска војска (по последњи пут у историји) улази 1813. у готово испражњен Београд, у којем је остао тек мањи број заосталих Јевреја и муслимана.⁸⁵ У град се постепено почињу у значајном броју враћати избегли муслимански и јеврејски становници, док је са хришћанима, који су у доба слома устанка у Србији трпели тешке репресалије, ово ишло много спорије. Но, већ

⁸² Благонаклон однос Мустафе-паше према хришћанима у Пашалуку за резултат ће имати чак и именовање једне београдске улице по њему 1920. године, што је поступак који би иначе био незамислив за неког другог великодостојника Отоманске империје (осим Мехмед-паше Соколовића) – Група аутора, *Улице и тргови Београда 2: Н–Ш* (Београд: Библиотека града Београда, 2005), 790.

⁸³ Васа Чубриловић, „Српска револуција 1804–1815,“ у *Историја Београда 2*, ур. В. Чубриловић (Београд: Просвета, 1974), 34.

⁸⁴ Д. Ђурић-Zamolo, *н. д.*, 211.

⁸⁵ В. Čubrilović, *н. д.*, 69.

1815. године избија Други српски устанак под вођством Милоша Обреновића, који је за резултат имао споразум између кнеза Милоша и Марашили Али-паше о успостављању двојне власти у Србији и одређене повластице за Србе (отварање Народне канцеларије, скупљање данка од стране Срба, постављање кнезова по нахијама и др.). И у Београду су биле приметне последице овог договора, пошто су успостављени органи српске управе и овде, макар се и даље осећала суверена власт турске државе. Ситуација релативног мира и споразумевања између српских и турских власти погодовала је постепеном развоју града, те се у овом периоду спомињу и нове београдске махале као што су Букурешт-махала на Сави и махала 'испод Камена'.⁸⁶ Даљи подстицај развитку града донеће нова политичка ситуација у Србији са проглашавањем хатишерифа 1830. и 1833. године.

⁸⁶ *Исмо*, 212.

УЛИЦЕ И СОКАЦИ. (БУДУЋА) ПРЕСТОНИЦА СРБИЈЕ

Српско-турски Београд

На таласу нових политичких околности након потписивања Једренског мира 1828. године, Србија хатишерифима 1830. и 1833. године добија аутономни статус, чиме се ударају формалне основе српске државности. Милошу Обреновићу је одредбама два султанова хатишерифа и једног берата потврђена наследна кнежевска титула, прикључење шест нахија Србији, независна унутрашња управа и омогућено је фактичко окончање турског феудалног система. Овим одлукама прописано је и исељавање турског становништва из градова, осим оних који су имали тврђаве и војне гарнизоне. Турска страна је одувлачила са спровођењем појединих одредби ових указа, посебно оних које су се односиле на исељавање муслимана из градова, што је у великој мери утицало и на судбину Београда у наступајућим деценијама. Кнез Милош је већ по окончању другог устанка за своје седиште одабрао Крагујевац (а често је столовао и у Пожаревцу), али је пажњу усмеравао и ка највећем граду у Србији. Током целе своје прве владе (до 1839) он је смишљено проводио план подизања нове вароши ван шанца, колонизације новог становништва и концентрисања административних, војних и културно-просветних установа у Београду – порушена је и расељена Савамала, а око нове Саборне цркве и Варош-капије ударени су темељи новој вароши, одакле су се савском падином пружале новоизграђене улице.⁸⁷ Овај први 'Нови Београд' настајао је око новоизгра-

⁸⁷ Истовремено се урбанизовао и простор на Палилули, Теразијама, пред Стамбол-капијом и другде, а осим српског становништва из

ћеног двора и 'народних здања' (у којима је био смештен управни апарат), ширећи се врачарским простором око Стамболског друма и путева за Кумодраж и Топчидер (у којем је такође изграђено неколико јавних објеката), при чему су нове улице пројектоване у правилном плану и са знатном ширином.⁸⁸ За ближу везу новог Београда са вароши у шанцу, кнез Милош оснива нову, Абацијску чаршију (данашња Улица краљице Наталије, а постојала је и Фишекцијска чаршија), која ипак није успела парирати традиционалним чаршијама у старом делу града. Абације у знатном броју ипак нису прешле у нову чаршију, а они који су трговали у њој нису пословали најбоље, те су чак тражили надокнаде за губитке услед премештања изван традиционалних пословних четврти.⁸⁹ Трговина и занати су и даље били концентрисани у вековној Доњој чаршији, те Горњој чаршији (правац данашњих Узун-Миркове и Васине улице), а њих две је спајала Главна (Зеречка) чаршија (данашња Улица краља Петра).⁹⁰ И у 'старом' Београду долази до грађевинског замајца, најпре у српском делу на савској падини, а и средином гребена (нпр. Капетан-Мишино здање, хотел Круна и сл.), док дунавска падина, и даље насељена бројним муслиманима, понејвише одржава особености оријенталне вароши. О постепеном повлачењу 'турског' Београда пред оним 'српским', сведоче подаци из турског плана града унутар шанца из 1863. који евидентира (тек) девет махала (од тога бар три хришћанске), од којих су по имену познате Али-

унутрашњости Србије, у Београд се досељавају и аустријски грађани различитих народности, те Грци, Цинци и др. – Radovan Samardžić, „Beograd,” u *Enciklopedija Jugoslavije 1*, ur. M. Krleža (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1980), 582.

⁸⁸ Бранко Максимовић, „Урбанистички развој од 1830. до 1914.“ у *Историја Београда 2*, ур. Ваца Чубриловић (Београд: Просвета, 1974), 302–303.

⁸⁹ Miloš Jovanović, „The city in our hands”: urban management and contested modernity in nineteenth-century Belgrade,“ *Urban History* 40/01 (2013), 37.

⁹⁰ Б. Максимовић, *н. д.*, 299.

пашина, Реис-ефендијина, Јахја-пашина, Бајрам-бегова и Лаз Хаци-Махмудова.⁹¹ Ово смањивање броја махала не сведочи само о њиховом просторном сужавању, већ и о опадању броја грађана муслимана.

У граду који се све интензивније и урбанистички развијао, природно се временом поставило и питање означавања путних правца. Прва службена иницијатива за именовање београдских улица потекла је од Управе вароши Београда 1847. године (у доба власти кнеза Александра Карађорђевића), којом се тражи од Попечитељства унутрашњих дела (тадашњи попечитељ био је Илија Гарашанин) да се све куће у граду нумеришу. Овај је предлог Попечитељство доставило „Комисији уредног постројенија вароши Београда“, која је изразила мишљење да се читав град подели на шест квартова (митрополијски, зеречки, савамалски, теразијски, палилулски и врачарски), а да се зграде означе тако да прва кућна нумера почне од Митрополије.⁹² Иста комисија је у августу те године известила да је „определила наименовање главним сокацима у внутрености вароши ове“. Предложени попис за имена већих улица у вароши у шанцу под називом „Наименованије сокака“ је изгледао овако:⁹³

Главна чаршија
Бит-пазар
Јалија

Зеречка чаршија
Видин капијска ул.
Ул. Шарене меане

⁹¹ D. Đurić-Zamolo, *n. d.*, 214–215.

⁹² Издвојено мишљење дао је члан комисије Ценовић, и то да прва нумера почне од кнежевог двора. – Бранко Перуничић, „Београдско насеље и прво именовање улица у њему,“ *Годишњак града Београда 14* (1967), 116–117.

⁹³ Предложени називи су дати по реду како су наведени у „Наименованију“, а које је објавио Бранко Перуничић („Београдско насеље...“). Ова имена улице први пут су откријена 1940. – Д. Ј. Ранковић, „Како су београдске улице добиле први пут имена а београдске куће – бројеве,“ *Политика*, 11. август, 1940.

Ул. митрополијска
Варош капијска ул.
Мензулска ул.
Калемегданска ул.
Стамбол капијска ул.
Цукићева ул.
Доситејева ул.
Јаковљева ул.
Кујунцина ул.
Молерова ул.
Полицијска ул.
Главашева ул.

Јеленска ул.
Школска ул.
Х. Сарав Костина ул.
Карађорђева ул.
Ломина ул.
Пљакина ул.
Младенова ул.
Градска ул.
Сака чесменска ул.
Живковића ул.
Ајдук Вељкова ул.
Сава капијска ул

Предложена имена Попечитељство тек делимично усваја, тражећи од комисије „да историска имена промени и по томе на размотреније и одобреније поднесе“; нови, ревидирани списак комисија је поднела у фебруару 1848, а њега је министарство спровело полицији уз три додатне напомене.⁹⁴ У новом попису је отпала већина устаничких вођа, а уведена су поједина нова (Крива, Рузмаринова, Старошколска – прва и друга, Судејска, Тесна, Тројна, Џиганска и Чукур-чесменска).⁹⁵ Предложена имена улица била су разнородна – свакако, ту су били традиционални називи који су се бар десетлећима користили за поједине саобраћајнице у граду (а многе се спомињу и у тзв. Брушовом плану), које се могу сматрати у пуном смислу спонтаним и вернакуларним (Главна чаршија, Бит-Пазар, Јалија, Стамбол-капијска ул, Школска, Полицијска и др.). Но, предложено је и именовање које већ увеклико прати тадашњу

⁹⁴ Те напомене су биле да прва кућна нумера ипак почне од кнежевог двора; да редослед квартова буде: први теразијски, други врачарски, трећи палилулски, четврти зеречки, пети митрополијски и шести савамалски; да се предложена Карађорђева улица из списка назове Војводина улица – Р. Перовић, *н. д.*, 97.

⁹⁵ Милан Леко, *Београдске улице и тргови: 1972–2003* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003), 84–85.

европску праксу, по знаменитим појединцима, којима се на овај начин изражава поштовање, те комеморише оно што се сматра репрезентативним фондом историје. У овом случају, та је историја била новијег датума – истакнуте особе повезане са устанцима (Карађорђе, Доситеј, Молер, Хајдук Вељко итд.) требало је да добију своје улице. Ово указује на посредно спровођење изградње националног идентитета именовањем јавног простора већ у то доба, и то у условима формално и даље двојне српско-турске власти у Србији, када се истиче историјска улога управо проминентних бораца против Отоманске државе (не и кнеза Милоша, додуше, пошто је у ово доба на власти породица Карађорђевића).⁹⁶ Још је знаковитија чињеница да су државни органи на крају тражили од надлежне комисије да ревидира именовања по историјским особама – могуће је да је у питању био опрез у односу на и даље моћне турске власти – тако су са оригиналног предлога на крају остали само (цивил) Доситеј Обрадовић, војвода Димитрије Пазарац – Кујунџија (вероватно због безличног облика његовог одонима – Кујунџина ул.), Карађорђе Петровић, али готово под псеудонимом (Војводина ул.), и сарадник кнеза Милоша Сараф-Коста (Сарафова улица).⁹⁷ Такође је индикативно то да је државни орган унутрашњих послова тај који прихвата (те сугерише и мења) решења за називе улица – иако се наизглед ради о локалном, градском питању, (млада) држава не препушта овакво питање градској управи, чак ни при првом именовању простора. И ово прати европске токове: у Берлину је тако 1815. одређено да градски полицијски управник, функционер пруске државе, буде надлежан за

⁹⁶ Како Владимир Дуловић наводи, међу појединцима предложеним за уличну комеморацију, за смрт бар тројице је био крив Милош Обреновић, што је прави одраз политичке климе тога времена, када власт (Александра Карађорђевића) слави првенствено јунаке из Првог српског устанка, а посебну пажњу посвећује жртвама Милошеве владе – V. Dulović, *n. d.*, 68.

⁹⁷ *Sarađ* значи „мењач новца“ – Р. Петровић, *n. d.*

именовање градских улица.⁹⁸ Могућност да се мапира и категоризује (што се чинило дељењем града на квартове и парцијалним именовањем), удружена са законским и физичким инструментима моћи, условљава нове начине за контролу кретања градског становништва – појава урбаног планирања (те у склопу њега и иницијатива за именовање и класификацију простора) у локалном контексту је повезана са схватањем града као разумевајућег и технолошког, а не постојећег и органског ентитета.⁹⁹ У насељима која су се налазила ван шанца, а која нису била обухваћена овим именовањима, у ово доба се дешавала интензивна изградња и трасирање улица. О могућим, по свему судећи, неформалним именима улица/сокака у овим четвртима сведочи списак власника плацева на овом подручју из 1862. када се, осим тек неколицине назива (Теразије, Абаџијска чаршија, Зелени венац, Господска улица, Попа Пантин сокак, Сокак господина Линдмајера), све остale улице наводе описно: сокак поред Окружног суда и Театра, сокак од Телеграфа поред Делинове апотеке, сокачић поред куће г. Станимировића и г. Симића и сл.¹⁰⁰ По свему судећи, не само да улице ван шанца нису формално именоване (па ни оне са традиционалним одомаћеним називима као што су Теразије, Абаџијска чаршија и др.), него је упитно и да ли је спроведено прво именовање из 1847/1848. године, пошто се та имена улица надаље не јављају.

Прва службена имена, вероватно несуђена, београдских улица из времена Гарашаниновог попечитељства тако се не јављају ни приликом следећег (пре)именоvanja улица – када улице буду добијале имена у службеним актима, путни правци који се именују описно ће се одређивати, а не према претходним њиховим именима. По

⁹⁸ M. Azaryahu, “The power of commemorative...,” 314.

⁹⁹ M. Jovanović, *н. д.*, 39.

¹⁰⁰ Б. Перуничић, *н. д.*, 118.

налогу кнеза Михаила Обреновића, заменик министра грађевина се 1864. године обратио Управи вароши писмом у којем стоји да „Његова светлост премилостиви књаз жели да се цела варош Београд подели на извесне маале, да се постојеће улице посебним именом обележе и у истима постојеће куће и плацеви нумерично означе.“¹⁰¹ Очito са потицајем из највишег политичког круга, оформљена је комисија чији је председник био Атанасије Николић (човек од поверења кнеза Михаила), а један од чланова Јанко Шафарик (некадашњи професор Лицеја), и којој је сугерисано да се при предлагању имена руководи називима предела и историјском традицијом.¹⁰² Комисија је тако изашла са предлозима за нова имена свих градских улица, сабраним под називом „Списак имена коима су крштене улице вароши Београд“.¹⁰³

Горње трговиште	Долње трговиште
Светогорска	Орловићска
Озренска	Доситејева
Хиландарска	Милионерска
Драгутинова	Милутинова
Душанова	Ситничка
Мацедонска	Обрен-Јованова
Синишина	Немањина
Царинска	Савска
Барска	Савско стовариште
Старо-влашка	Козничка
Солунска	Добрачина
Јефремова	Књаза Милоша
Пиварска	Серезка
Соколска	Господска

¹⁰¹ При чему је Управи послата скица града у којој је варош подељена на четири махале: савско-дунавску, дунавску, савску и врачарску – *исто*, 119.

¹⁰² V. Dulović, *н.д.*, 68–69.

¹⁰³ Имена поређана по редоследу датом у Б. Перуничић, *н. д.*, 118.

Призренска	Краљевића Марка
Богојавленска	Кондина
Узунмиркова	Споменичка
Фрушкогорска	Јеленска
Топчидерски пут	Шабачки пут
Љубичина	Топциска пијаца
Босанска	Лимска
Пијаца Зеленог венца	Обрен-Милана
Бањска	Совљачка
Краљевска	Вардарска
Карађорђева	Симе Терџумана
Пијаца Св. Саве	Ивка официра
Кујунџијина	Чардаклина
Дечанска	Девојачка
Абаџиска	Цар-Лазарева
Спасовска	Рашка
Мил-Поцерца	Ноћајска
Љубићска	Велеска
Јеличка	Јаковљева
Омладачка	Радичева
Жикићева	Златиборска
Палешка	Кастроотова
Крушедолска	Которска
Варваринска	Ајдуک-Вељкова
Живковићева	Цар-Урошева
Чарапића Васе	Књажеска
Пијаца Св. Марка	Црквена
Цетињска	Видинска
Прилипска	Пијаца Св. Ђорђа
Куршумлиска	Пријеполска
Писарска	Новопазарска
Цветна пијаца	Дреновачка
Делиградска	Чупићева
Болничка	Вишеградска
Војничка	Мишарска
Љубовиска	Косовска
Лозничка	Дубљанска

Цариградски пут	Тесалска
Ломина	Југовићева
Огњанова	Младенова
Дејанова	Два бела голуба
Зетска	Приштинска
Сеничка	Суводолска
Крагујевачка	Поп-Лукина
М. Обилићева	Звечанска
Вучитрнска	Топличина
Косанчићева	Пљакићева
Рељина	Мутапова
Поречка	Ландолска
Сибничка	Дукићева
Кочина	Чолак-Антина
Јаловичка	Зорњачка
Раичина	Добрњчева
Ичкова	Цинцар-Јанкова
Змајевска	Рибарска
Малајничка	Јакшићева
Кулинова	Вулова
Главашева	Пећанска
Ресавска	Пожаревачка
Прокупачка	Баштованска
Скадарска	Грачаничка
Момчилова	Вишњички пут
Дунавска	Цигларска
Славујска	Скопљанска
Тежачка	Жетиочка
Каменичка	Нишевачка
Препеличка	Ратарска
Косачина	Мелентијева
Таковска	Борчанова
Струмичка	Пијаца Св. Андреје
Пијаца Св. Николе	Војв. Антина
Раићева	

У односу на уличну номенклатуру из 1847/48. године, нова решења су преузела шест назива улица, и то углавном за исте сокаке, али пошто се у списку локације улица дају описно (а не према претходном називу), могло би се закључити да ранија именовања нису била до краја службено спроведена. С друге стране, предложени списак имена скоро потпуно је изоставио традиционална имена улица, која су раније неформално или (полу)службено била кориштена – направљен је потпуни раскид са локалном урбаном топонимијом, можда из врло опортуног разлога – већина локалних ознака, па и оних за сокаке, била је турског/туркофоног порекла. Чињеница њихове аутохтоности или (опште) прихваћености вероватно је била небитна при обликовању овакве уличне номенклатуре која је засигурно имала и политичку функцију, и то у ситуацији и даље присутних тензија између српских и турских власти у граду.¹⁰⁴ Тако је дошло и до службеног брисања појма чаршија као таквог (Велика чаршија је преименована у Горње и Доње трговиште) и конверзије Стамболског *друма* у Цариградски *пут*, те називања скоро свих градских тргова/пијаца по хришћанским светима (светога Саве, св. Андреје, св. Николе итд.). Овакав антитурски подтекст предложених назива може се лоцирати и у именовању низа улица по градовима и областима који су тада били у Царевини, а који

¹⁰⁴ Слично томе, само нешто касније (1878), у Загребу долази до опсежног (пре)именовања улица које је за циљ имало и укидање и промену немачких назива улица (и оних које су имале немачко порекло), такође у ситуацији оштрих политичких борби и политичке еманципације хrvatskog народа – D. Rihtman-Auguštin, *н. д.*, 49. Службено дистанцирање од турских назива улица, односно одонима и ознака које су имале туркофону основу, биће у идућим деценијама дosta доследно спроведено, али ће поједини неформални градски топоними и ознаке овакве језичке основе до савременог доба остати актуелни (нпр. имена делова града: Дорђол, Карабурма, Савамала, београдска речна острва – аде итд.). Детаљније о овоме в. Мирјана Теодосијевић, „Турцизми у топонимима Београда“, *Анали Филолошког факултета* 23/1 (2011).

су били места у којима су живели Срби, или који су некад били део средњовековне српске државе – тако су комеморисани локалитети од Пријепоља, Прокупља, Старог Влаха и Косова, па до Тесалије, Македоније (Мацедоније), Велеса и Сереза (да је у томе ствар, можда показује и то да улице нису именоване по местима у Хабсбуршкој монархији).¹⁰⁵ Истовремено, историјски симболи подастрти кроз списак улица показују још једну промену у односу на претходно именовање четрдесетих година – док се раније политички легитимитет градио на историјским ликовима из Првог и Другог српског устанка (и то врло опрезно, са ревидирањима предлога, а овај пут отворено, очито услед нових политичких околности), сада се устаничкој митологији придружује и она средњовековна преко имена улица по српским феудалним владарима, манастирима, те градовима и областима који су били у саставу српске монархије у средњем веку. Оваква симболичка државотворна политика на тадашњим београдским улицама/сокацима (а који су, дакако, били именовани и по члановима династије Обреновића – осим самог кнеза Михаила) била је у складу и са кнежевом политиком, која ће своју круну добити одласком турских војних јединица из преосталих градова Србије.

¹⁰⁵ Имајући у виду образац именовања улица по географским пределима којима се симболички мапира национална територија, стварна или жељена. Такође су, изгледа интенционално, именоване и улице по скоро свим средњовековним седиштима немањићке државе (а која су у то доба била у оквиру Турске) – Расу, Призрену, Приштини, Скопљу, Серезу/Серу итд. Улична комеморација је и на још експлицитније начине симболизовала антитурску политику и ресентиман тога доба – тако су две улице прозване по жртвама палим након инцидента код Чукур чесме 1862, Сими Нешићу (Симе Терцомана улица) и Ивку Брикићу (Ивка Официра ул.).

Главни град Србије

Иако је престоница (аутономне) Кнежевине Србије пребачена из Крагујевца у Београд још 1841, присуство царског гарнизона и турских власти у њему сведочило је о ограниченом суверенитету кнежевине у главном граду. Ово ће се стање изменити 1867, када ће следом инцидената у граду и бомбардовања вароши 1862, те повлачења турских снага из тврђава Соко и Ужице, након интензивне дипломатске активности кнез Михаило исходовати царски ферман о предаји градова – Београда, Смедерева, Шапца и Кладова, на српску управу. Исте је године, након симболичког уручивања кључева поменутих градова кнезу, заповедник београдске тврђаве Али Риза-паша заједно са својим јединицама напустио Београд. У отприлике исто време, град напуштају и преостали малобројни београдски мусимани, чиме је нестала до скоро најбројнија етничка и верска заједница Београда, која је преко три века давала одлучујући печат обликовању града. Већина Београђана-мусимана још је и раније напустила град, након нереда 1862. године, а највећи број њихових имања већ је био у поседу општине следом турско-српских договора из те године.¹⁰⁶ И отоманско урбано наслеђе Београда ће ускоро готово у целости нестати. Питање даљег живота напуштене старе вароши у шанцу добило је у круговима државне управе јасно изражен национално-политички карактер – о стремљењима и покретима ка одбацувању свих остатаца који подсећају на турску епоху веома живо говори стајалиште министра грађевина који поставља следеће питање: „... неће ли врећати понос наш, ако нам престолница задржи и даље облик какав јој је дало варварство? Оће ли се живљи саобраћај, какав се спрема, моћи одржавати по овако тесним, кривим, преломљеним, стрмим улицама?“¹⁰⁷ Дискурс о назадности ('варвар

¹⁰⁶ Детаљније в. М. Jovanović, *н. д.*, 46–47.

¹⁰⁷ Б. Максимовић, *н. д.*, 307.

ству') ослањао се на доследно одбацивање вредности, понашања и простора који су сматрани 'оријенталним'.¹⁰⁸

Одговор на министрово питање дошао је у виду већ започетог нацрта реконструкције града под вођством Емилијана Јосимовића, професора Лицеја. Овај план је предвиђао, а убрзо и извршио, потпуну рекомпозицију уличне мреже у историјском језгру вароши, пресецањем правилно постављених улица преко читаве дунавске падине и београдског гребена, уз узимање у обзир вреднијих архитектонских објеката који нису били предвиђени за рушење. Овим планом уобличени су средишњи просторни облици центра града као што су Кнез Михаилова улица, Позоришни трг (данашњи Трг Републике), Калемегдански парк и др; уз нову мрежу улица (која је нивелисањем шанца спојена са четвртима ван језгра града) почела је интензивна грађевинска делатност и организација привредног и друштвеног живота. И сам Јосимовић разматрао је питање именовања улица, сматрајући да би требало „имена која већ постоје да се као публици позната задрже, осим ако саблажњавају, као што, стидно је рећи, и таквих има.“¹⁰⁹ Након 1867. почиње се Београд

¹⁰⁸ M. Jovanović, *n. d.*, 50.

¹⁰⁹ Емилијан Јосимовић, *Објаснење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у Шаници*, (Београд: Југословенски институт за урбанизам и становљање – Музеј примењене уметности, 1987), 33. Који су то били називи улица који би саблажњивали јавност аутор није навео, макар је могуће претпоставити да је и било вернакуларних урбаних ознака које нису сматране пристојним. Јосимовић је такође предложио деобу вароши у шанцу у шест квартова, предложивши њихова имена (Мишинац по Капетан-Миши Анастасијевићу, Лукијановац по Лукијану Мушицком, Милошинац по Милошу Обреновићу, Ђорђевац по Карађорђу Петровићу, Доситејевац по Доситеју Обрадовићу, и Каракићевац по Вуку Каракићу), сасвим у складу са тадашњим дискурсисма 'европизације' и 'национализације' градске топонимије (и града уопште) који праве потпуни раскид са 'оријенталним'/'турским' наслеђем. Јосимовић је иначе и заслужан за систем нумерисања кућа парним и непарним бројевима почевши од 1 у

изграђивати, и физички и симболички, као српска престоница (а од 1878. и главни град независне државе), у складу са тадашњим узорима из других, западних (националних) држава (мање или више доследно), уз напор да се превазиђе и избрише досадашње 'оријентално' (турско), наводно назадно наслеђе. У том смислу и именовање јавних простора, а посебно улица, имаће своју функцију, где се ово види и као услов напретка града, и како један савременик наводи, „но да би Београд друге главне градове стићи и с њима се упоредити могао, за нужно налазимо следујуће навести: Наименовање улица тј. да свака улица има на свакоме крају написано име, које носи...“¹¹⁰ Нове просечене улице захтевале су тако и нова имена, те Општински одбор 1872. формира комисију за именовање улица и нумерисање кућа, која је до краја године и дала нове називе за велики број варошких улица. За разлику од претходних именовања, ово је заиста и спроведено, те ће се нови називи усталити и у службеној комуникацији, а у случајевима када не буду у будућности мењана, и у неформалној оријентацији грађана. Чињеницу да раније именовање београдских улица није до краја спроведено, потврђује и молба станара 'Циганмале' (а несуђене Скадарске) из 1868. да њихова улица добије нов назив, уз напомену да су принуђени за ово молити „да би нас овог поругателног имена ослободили, и усљед тога наредбу ововарошком управитељству издати изволили да реченој улици друго прикладније наименовање даде...“¹¹¹ Молба

свакој улици, а који је био примењен приликом одређивања имена улицама 1872. (пре тога су куће биле нумерисане текућим бројевима кроз целу варош).

¹¹⁰ Живорад Јовановић, *Из старог Београда* (Београд: Туристичка штампа, 1994), 122.

¹¹¹ Милан Ристовић и др. (прир.), *Живети у Београду св. 4 (1868–1878): документа Управе града Београда*. (Београд: Историјски архив Београда, 2006), 330. Да је шездесетих година градска номенклатура и даље била првенствено незванична и вернакуларна, сведочи нам из тог доба први српски социјалист Светозар Марковић који у школском

становника Циганмале, а у будућности Скадарлије, биће услишена за четири године. И пре масовног наименовања 1872, 'крштена' је засебно од свих Кнез Михаилова улица 1870. године, након што је просечен и њен последњи део, на данашњој траси од 'Руског цара' до зграде САНУ.¹¹² Две године по овоме именоване су улице које су по новом регулацијском плану града углавном већ трасиране, и у великом броју представљају и данас постојеће улице града, чиме овај сет одонима чини основу београдског страдарија у деценијама које долазе. Ради се о следећим именима улица:¹¹³

Абацијска
(Краљице Наталије)
Балканска

Абрамова (Сењанина Тадије)
Бара Венеција
(код Гл. железничке ст.)

задатку „Опис Београда“ наводи следеће главне квартове: „Велика пијаца, Турска варош, Дорђол, Савамала и Црквенски сокак. Предграђа деле се по капијама, као што смо казали, али се још деле на: Теразије, Врачар и Абацијску чаршију. (...) Најзначајнији су сокаци у вароши: Главна чаршија, Црквенски сокак; у предграђима: Абацијска чаршија, Господска улица, сокак од Варош-капије идући северно и Пиварски сокак.“ – Ј. Јовановић, *н. д.*

¹¹² Драг. Ј. Јанковић, „Називи улица у старом Београду,“ *Београдске општинске новине* 56/5-6 (1938), 398.

¹¹³ Имена улица дата су азбучним редом према М. Леко, *н. д.*, 87-88. У загради су садашњи називи тих улица. Када није наведен одоним у загради, то значи да је то и актуелно име улице. Наравно, многе од ових улица су имале и друге називе у међувремену. Треба напоменути да се ради о списку од 176 уличних имена који је 1882. издао Милош Милисављевић, а који је нашао своје место код више аутора (Леко, Перовић, Ранковић и др.), и који представља једини свеобухватан списак београдских улица до великог преименовања и службене објаве из 1896. Није вероватно да је свих 176 улица именовано већ 1872. године, већ је могуће и након те године долазило до спорадичних (пре)именовања. У доба објављивања овог списка град се простире до садашње Славије и подељен је на шест квартова (Варошки, Теразијски, Палилуски, Врачарски, Савамалски и Дорђолски).

Срђан Радовић

Барска (Зворничка)	Баштованска (Вениzelосова)
Београдска	Богојављенска (Кнеза С. Марковића)
Болничка (Џорџа Вашингтона)	Борова (Дурмиторска)
Босанска (Травничка)	Бркина (Вишњићева)
Васе Чарапића	Велике степенице
Велики трг (Студентски трг)	Висока (Фрушкогорска)
Вишеградска	Вишњичка (Дринчићева)
Владетина (Влад. и Карнегијева)	Вознесенска (Адмирала Гепрата)
Војничка (Капетан Мишина)	Вршачка (Француска)
Глумачка (Француска)	Горња Јованова (Господар Јованова)
Господска (Бранкова)	Градско поље, горње (Велики Калемегдан)
Градско поље, доње (Калемегдан)	Давидова (Браће Баруха)
Два бела голуба (Светогорска)	Два јаблана (Дечанска)
Дворска (Др. Јовановића)	Девојачка (Косовке девојке)
Делијска	Добрачина
Доситејева	Дубровачка (Краља Петра)
Дуванџијска (Иванковачка)	Дунавска (Дубровачка)
Ђукина (Ђушина)	Европска (Херцеговачка)
Зелени венац	Зетска
Златарска (Задарска)	Златног анђела (Марка Лека)
Ибарска (Цара Уроша)	Ивкова (Господар Јевремова)
Изворска (Станоја Главаша)	Јаворска (Светозара Радића)
Јеврејска	Јевремова (Господар Јевремова)
Једренска (Југ Богданова)	Јеленска (Иван-бегова)
Југовића (Браће Југовића)	Каменичка
Кастириотова (Македонска)	Кнез Милана (Кр. Милана и Теразије)
Кнез Милетина (Деспота Стефана, бул.)	Кнез Михаилова

Кнеза Лазара (Цара Лазара)	Књегиње Љубице (Књ. Љубице и З. Јове)
Кожарска (Личка)	Колубарска (М. Потерца и Пастерова)
Кондина	Коса (Цинцар Јанкова)
Косанчићев венац	Космајска (Маршала Бирјузова)
Косовска	Которска (Краља Петра)
Краља Милутина (Десанке Максимовић)	Краљевића Марка
Крунска	Крушедолска (Мике Аласа)
Лекарска (Пајсијева)	Лепеничка (Ђуре Јакшића)
Лесковачка (Далматинска)	Лимска (Црногорска)
Ломина	Љубићска (Вука Караџића)
Љубовијска (Мишарска)	Мајданска (Карађорђева)
Мајурска поред 'Роше' (Катићева)	Македонска (Скендер-бегова)
Малајничка (Ускочка)	Маркова (Краља Александра, бул.)
Миланова (Чика Љубина)	Министарска (Краљице Наталије)
Миријевска	Митрополитова башта
(Војводе Добрњца)	(Копитарева градина)
Младенова (Влајковићева)	Мостарска (Војв. Миленка и Тиршова)
Надеждина (Андрићев венац)	Немањина (Цара Уроша)
Новакова (Старине Новака)	Ноћајска (Змаја од Ноћаја)
Обилићев венац	Озренска (Александра Глишића)
Орловића (Краља Милутина)	Пећанска (Панчићева)
Пиварска (Балканска)	Писарска (Делиградска)
Позоришни трг (Трг Републике)	Поп Лукина
Поречка (Високог Стевана)	Поцерска (Царице Милице)
Поштанска (Палмотићева)	Прека (Добре Митровића)
Препеличка (Ловћенска)	Призренска
Пријепољска	Рајићева

(Масарикова и Његошева)	Ресавска
Ратарска (Краљице Марије)	Рудничка (Добрињска)
Рибарска (Банатска)	Савско стовариште
Савамалска	(Браће Крсмановић)
(Гаврила Принципа)	Светогорска
Сарајевска	
(Светозара Марковића)	Сибнићка (Рељина)
Сереска (Краљевића Марка)	Сјеничка (Бирчанинова)
Симиња	Скакавичка (Сребреничка)
Скадарска	Совљачка (Рајићева)
Скопљанска (Нушићева)	Солунска
Соколска (Цара Уроша)	Споменичка (Немањина)
Спасовска (Грачаничка)	Таковска (Царице Милице)
Сребреничка	Телеграфска (Сремска)
Тежачка (Кнеза Данила)	Тобијски трг
Тимочка (Таковска)	(Хајдук Вељков венац)
Топличин венац	Трговачка (Николе Спасића)
Узун Миркова	Урошева
Фрушкогорска (Ресавска)	(Светозара Марковића)
Хиландарска	Херцеговачка (Мостарска)
Цариградска (Коларчева)	Цара Душана
Цигљарска (Таковска)	Цетињска
	Школска (Мајора Илића)

Међу горе наведеним именима улица налазе се тако и поједине које имају исто име и данас, што их чини најстаријим актуелним одонимима у Београду.¹¹⁴ Међу овим

¹¹⁴ У питању су улице: Балканска, Београдска, Васе Чарапића, Велике степенице, Вишеградска, Делијска, Добрачина, Доситејева, Зелени венац, Зетска, Јеврејска, Каменичка, Кнез Михаилова, Кнеза Милоша, Кондина, Косанчићев венац, Косовска, Краљевића Марка, Крунска, Ломина, Обилићев венац, Поп Лукина, Призренска, Рајићева, Ресавска, Симиња, Скадарска, Солунска, Сребреничка, Топличин венац, Узун Миркова, Хиландарска, Цара Душана, Цетињска. Неке међу њима су

уличним називима има њих неколико који су на истим, или готово истим путним правцима инсталирани и именовањима 1864, а то су: Доситејева, Призренска, Краљевића Марка, Зелени венац (Пијаца Зеленог венца), Симића (Симе Терџумана), Цетињска, Скадарска и др. Занемарили се пак континуитет, а узму у обзор само простор и припадајући му одоним, могло би се рећи да међу садашњим београдским улицама 'најстарији' име има Јеврејска улица на Дорђолу, која се налази на скоро истоветном месту на којем је била и *Juden Gassen* са Брушовог плана, а свакако на простору традиционалне јеврејске махале (гета) још из отоманског времена. У односу на претходно именовање улица за живота кнеза Михаила, нешто више од половине тих претходних одонима преузето је у новој номенклатури, с тим да се у мање од половине случаја ради и о истим улицама, односно задржавању назива за конкретну улицу (што је вероватно имало везе и са чињеницом да је у међувремену отпочела регулација вароши). Овај пут је нешто веће присуство одонима скованых према функцији, припадајућем објекту или неким другим карактеристикама улице која је именована (Два бела голуба, Два јелена, Коса, Телеграфска и др.), те је тако и новоформирани трг на простору бивше Стамбол-капије назван Позоришни трг по нешто раније изграђеној згради театра, а наслађујућа улица – Глумачка (данашњи Трг Републике и Француска улица). Вернакуларни урбани означаји турске језичке основе нису пак кориштени (осим Абацијске улице), макар су три улице уз бившу Доњу чаршију (која је названа Улица цара Душана) комеморисале јеврејску заједницу тог дела града (улице Јеврејска, Давидова и Абрамова). Национални имагинариј је на улицама и овај пут био представљен преко особа и појмова повезаних са Првим и Другим устанком и средњим веком, али овај пут без присуства Карађорђа и Хајдука Вељка Петровића у уличном пантеону (иако су за именовања под Михаилом Обреновићем

целом својом дужином или само делом трасе у међувремену имале и друга имена.

били заступљени). О делимично измењеној 'националној географији' сведочи присуство бројнијих одонима који комеморишу подручје БиХ (улице Босанска, Херцеговачка, Сарајевска, Сребреничка, Мостарска и др.), и то у доба комплексне ситуације у Босанском вилајету коју годину пред избијање тзв. Херцеговачког устанка. Сви проминентни чланови династије Обреновић су такође добили битне улице у граду: Кнеза Милоша (бивши Топчидерски друм), Кнез Милана (бивши Крагујевачки пут, данашње Теразије и Улица краља Милана), Кнез Михаилова (новопросечена варошка улица), Књегиње Љубице (такође нова улица, данашња истоимена улица и Змај Јовина) итд. У доба када је извршавана нова регулација града, ово свеопште именовање градских улица поставило је основу уличној номенклатури која се у будућности неће допуњавати само именовањем новоизграђених улица, већ и преименовањем постојећих, било као спорадични и појединачни случајеви, било у приликама када ће долазити и до преименовања десетина, па и стотина улица у исти мах. Схваташње градске мапе, односно назива улица, као полигона који се именски може модификовати у складу са жељама и интересима политичких кругова биће присутно већ и у наредним деценијама, када ће градски оци 'преслагивати' називе/симболе према новим (политичким и националним) приоритетима.

У престоници сада већ краљевине Србије, територијално проширене након стицања пуне независности одредбама Берлинског конгреса 1878, интерес за именовање улица поново је значајније дошао до изражaja 1888. године. Те године је на бирачком збору изабрано шеснаест општинских одборника (сви чланови Радикалне странке), и општински је одбор формирао ' комисију за крштавање улица' у саставу: Јован Бошковић (професор Велике школе), Панта Срећковић (проф. Вел. школе), Андра Николић (тада професор гимна-

зије), и Коста Главинић (проф. Вел. школе).¹¹⁵ Угледан састав ове комисије указује на важност која је у ово доба давана (пре)именовању градских улица, а слична је ситуација била и у многим другим европским градовима.¹¹⁶ Комисија је тада установила принципе по којима би требало да се 'крсте' улице: „1) Што мање мењати већ постојећа имена која имају оправдање; 2) за називе улица употребити првенствено имена историјских, за народ заслужних и чувених личности, за тим имена наших река, планина и области; 3) да се нова имена групишу по могућству тако, да се у једном делу града находе имена личности, у другом река, области и планина.“ На овом mestу вреди навести како Коста Главинић, члан тадашње надлежне комисије, сведочи о именовањима улица у то доба:

„Држећи се принципа под 3, комисија је предложила: да се улицама у близини тврђаве даду имена људи из првог устанка, који су суделовали у првом ослобођењу Београда на 'Првозваног Св. Андреју' 1806 год. На пример, улици, која води од позоришта до данашњег Краљевог трга, дато је име Васе Чарапића, који је са својим људима нападао и заузео чувену 'Стамбол' капију. (...) Улици која води од Краљевог трга, односно од зграде општинског суда у Горњу тврђаву,

¹¹⁵ Коста Д. Главинић, „Неколико успомена о раду одбора општине Београдске у времену од априла 1888. до краја 1890.“ *Београдске општинске новине* 12/54, децембар 1936, 894.

¹¹⁶ При првом законском именовању загребачких улица, прослављеном хрватском књижевнику Аугусту Шенону запала је дужност, као тадашњем градском сенатору, да 1878. године да предлоге за имена улица у Загребу, а која представљају основу модерног уличног називања у овом граду – J. Stanić i dr. n. o. 94, 96. У Љубљани је, пак, у првој икад оформљеној комисији за именовање улица (1889) био и будући познати љубљански градоначелник и словеначки родољуб Иван Хрибар – Vlado Valenčič, *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen* (Ljubljana: Partizanska knjiga i dr, 1989), 101. Хрибар ће убрзо након почетка окупације 1941. године извршити самоубиство скоком у Љубљаницу, и то умотан у југословенску заставу. Обала са које је скочио у смрт биће након рата преименована у *Hribarjevo nabrežje*.

дато је име 'Узун Миркова', с тога, што је у томе правцу нападао тврђаву и у њу ушао Узун Мирко са својим бећарима. Са њом паралелна улица идући Дунаву, добила је име 'Змаја од Ноћаја'. Улици од Митрополије до Узун-Миркове дато је тада име 'Дубровачка', с тога, што су по историјским подацима, у томе добу биле за време владавине Деспота Високог Стевана магазе дубровачких трговаца. Делу те улице од Узунмиркове до Цара Душана ул., дато је тада име 'Деспота Високог Стевана'. Слично томе, поступљено је и са наименовањем осталих улица, које или нису имале своје име, или су ова била беззначајна... Доцнијих година, нарочито након ослобођења Београда и уједињења, није одржаван поменути принцип и давана су новим улицама имена без икаквог система или су вршена делимична прекрштавања тако, да се данас ни стари ни нови београђани не могу често да сете одмах, где се налази извесна улица.¹¹⁷

С почетка је поменута комисија углавном обављала доименовања – називе су добиле новопросечене улице на Дорђолу, улице на простору који је 1886. приклjuчен Београду (Енглезовац, Грантовац, Савинац, Чубура), као и

¹¹⁷ К. Д. Главинић, *н. д.* Главинић овде, између осталог, сведочи и како је комисија потврдила два већ постојећа имена улице (Узун-Миркова и Васина), при чему је Васиној улици наденула нешто формалнију десигнацију – Улица Васе Чарапића, односно како се у финалном списку преименовања из 1896. наводи - Чарапићева. Он у истом тексту једнако тако казује и о немогућности комеморације вође Првог српског устанка у доба када је радила комисија чији је био члан: „Једна грешка, која је овом приликом учињена, а која је била неминовна, због тадашњег политичког стања, поправљена је на 'Св. Првозваног Андрију' 1906, приликом прославе стогодишњице првог ослобођења Београда од Турака. Тога дана одржана је у општинској сали свечана седница и том је, приликом, поред осталога, тадашњи општ. одбор одлучио: да дотадашња Савска улица, од 'Сава-капије' на тврђави, па до жељ. станице, добије име 'Карађорђева улица' а то с тога: што је тим правцем Вожд Карађорђе са својом војском дошао 1806 год. до тврђаве и у њу ушао.“

неке мање улице које су раније изостављене.¹¹⁸ Међутим, и у ово доба се именовање улица очито не предузима као тек административни поступак, већ се разуме и спроводи као манифестни чин јавне меморијализације, те 1888. општински одбор на свечаној седници тако преименује дотадашњу Љубићску улицу у Вук-Караџићеву, а поводом стоте годишњице рођења Вука Караджића.¹¹⁹ Тиме се може рећи да је савремена оцена да је „улична табла најјефтиња форма споменичког кипа“,¹²⁰ била актуелна и крајем 19. века у Београду, те да је овом приликом Вуку Караджићу подигнут специфичан 'одонимски' споменик. На онај прави и 'скупљи', скулпторски споменик, Караджић ће морати да сачека идући округли јубилеј (1937), када ће му Београд подићи споменик (дело кипара Ђорђа Јовановића) уз данашњи Булевар краља Александра. На свечаним седницама или без њих, надлежна комисија за улично 'крштавање' радиће наредних година, да би 1896. године свој рад заокружила једним од најмасовнијих (пре)именовања у историји београдских улица.

На крају (дугог) 19. века

Београдска општина у свом службеном листу 1896. објављује списак свих градских улица, међу њима и оних која су добила том приликом и нова имена.¹²¹ Од 213 тргова и улица њих тек 43 задржаће претходна имена, чиме је

¹¹⁸ V. Dulović, *n.d.*, 70.

¹¹⁹ Том приликом председник општине Живко Карабиберовић наглашава: „До данас се та улица звала Љубићска, а од данас па за вечита времена нек се зове 'Вук-Караџићева улица'. Усвајате ли Господо одборници овај мој предлог? (Громко: 'усвајамо')!“ – „Свечана седница одбора општине вароши Београда 10 Септембра 1888.“ *Београдске општинске новине* 80/7, 18. септембар, 1888, 241.

¹²⁰ Duncan Light et al., *n. d.*

¹²¹ „Промена имена београдских улица,“ *Београдске општинске новине* 14/4 (1896), 21. јануар, 1896, 13–14.

спроведено процентуално највеће преименовање београдских улица у историји. Могло би се рећи да је ово комплетно 'препакивање' градског страдарија обављено са циљем конструкције конзистентно 'модерне', али и 'националне' мапе симбOLA на уличним таблама. И овом приликом настављена је борба против вернакуларних и спонтаних ('органских') имена улица (односно 'беззначајних' имена како је навео члан надлежне комисије) – готово да није заостао нити један одоним који би означавао функцију, опис или неке друге карактеристике простора у којем се налазила улица, те су промењена имена улицама Послужитељској, Болничкој, Поштанској, Писарској, Телеграфској, Боровој, Цветној, Тежачкој, Кожарској, као и улицама Лепи изглед, Седам кућа, Пут два гроба, и другима. 'Званичије' и 'свечаније' је, исто тако, требало да звуче и постојеће улице по знаменитим појединцима, те Јевремова постаје Господар Јевремова, (Горња) Јованова – Господар Јованова, Љубичина – Кнегиње Љубице, Милетина – Кнез Милетина, и сл. У ово доба се и обликује до данас карактеристичан изглед београдских уличних табли плаве боје са белим словима.¹²² Нова мапа града, осим што је постала 'службенија', додатно је и 'монархизована' преименовањем Маркове и Фишекциске улице у Краља Александра, те два средишња градска трга (Велика пијаца и Позоришни трг) у Краљев трг и Кнежев споменик (данашњи Студентски и трг Републике).¹²³ Средишњи споменички оријентир града била је у ово доба коњаничка статуа кнеза Михаила на новоименованом тргу Кнежев споменик. Одлука о њеном подизању донета је 1871. у Народној скупштини, а 1882. је, према пројекту Енрика Пација, подигнут кип на мермерном постолју, који је,

¹²² „За обележај ових имена као и за бројеве кућа израђује 'Друштво за подизање српске индустрије' таблице од печене земље, које ће бити плаво омаљисане са белим писменима и бројевима.“ - исто, 14.

¹²³ Истовремено, дотадашња Глумачка улица преименована је у Позоришну.

уоквирен цветњаком и канделабрима, давао овом тргу посебну достојанственост и монументалност, издвајајући га од осталих градских простора.¹²⁴ Преименовање дотадашњег Позоришног трга вероватно је имало и функцију именског преусмеравања примарне важности са зграде позоришта на кип убијеног монарха, и то не једино у смислу саме физичке структуре споменика већ, посредно, и као истицање династије којој је кнез припадао.

Показани интерес надлежних за (пре)именовање, али и урбанистичко обликовање градских тргова у вароши у којој су до скора главни простори флуктуације грађана биле (трговачке) чаршије, произлази и из нове проминентности и функција тргова који представљају чвoriшта саобраћаја (поготово након трасирања трамвајских линија) и локације битних јавних установа. Митизирани појам јавног (градског) трга повезује се са агорама класичне Грчке, које су 'замишљене' као простори слободног протока, интеракције и говора становништва. Међутим, савремени градски тргови су производ модерног доба – они представљају и просторне манифестије политичке моћи путем јавних грађевина и споменика који подсећају грађанство на доминантне друштвене вредности. Оваква симболичка контрола над проминентним градским простором, какав је трг, успоставља се и одговарајућим именским означавањем (уз поменуте архитектонске и меморијалне интервенције), и у Београду ће у наредним годинама овакве културно-значејске и политичке праксе бити често предузимане. Оваква урбанистичка, архитектонска и одономастичка регулација прати токове изградње (физичке и симболичке) модерних европских градова. Процењивање широких булевара и пространих тргова у низу европских престоница није само резултат урбаног планирања *in stricto senso* (које има за циљ, између осталог, и олакшан саобраћај кроз град, боље хигијенске и стамбене услове и сл.), већ нпр. и жеље за додатном контролом власти

¹²⁴ Б. Максимовић, *н. д.*, 319.

над градским простором и становништвом у њему. У Паризу је тако Османов (Georges-Eugene Haussmann) план регулације омогућавао и неометан проток људи и роба у периоду успона капиталистичке производње у престоници империјалне Француске, али и олакшано кретање и деловање војних и полицијских снага у случају револуционарних превирања у граду.¹²⁵ Слично томе, изградња широке бечке Рингштрасе (*Ringstrasse*) у другој половини 19. века повољно је примљена код војних кругова (а након горких искустава из 1848), који су заговарали „изградњу најшире могуће улице како би се трупама омогућио што већи степен покретљивости, а потенцијалним побуњеницима што мања могућност за подизање барикада.“¹²⁶ Наравно, целокупан пројекат изградње бечког *Ringa* је првенствено служио развоју градског језгра, али и „пројектовању вредности у простор и камен“, при чему није доминирала утилитарност, већ одсликовање сопствене културе.¹²⁷ У том смислу, и изградња и регулација Београда крајем 19. века, поготово његових централних јавних простора, и надаље напушта средњовековни/оријентални урбани образац, и то се дешава као последица домаће варијанте модерности, која је по питању уређења града подразумевала и унапређење јавних функција, и додатне могућности контроле грађанства, и политичко-идентитетске интервенције.

Монументализација и национална дидактика путем подизања јавних грађевина и споменика је била присутна и у главном граду Србије, али свакако у знатно мањој мери него

¹²⁵ Што ће се показати тачним и приликом крвавог гашења Париске комуне 1871, када ће реакционарне оружане снаге с лакоћом пројездити Османовим булеварима у правцу источних радничких четврти града – David Harvey, *Paris, Capital of Modernity* (New York – London: Routledge, 2003), 107, 108, 319. Ову (сигурносну) функцију Османове регулације Париза препознаје и Луис Мамфорд.

¹²⁶ Karl E. Šorske, *Fin-de-siecle u Beču* (Beograd: Geopoetika, 1998), 30.

¹²⁷ Исто, 25–26.

у већим европским престоницама тога времена,¹²⁸ дочим је она јефтинија иначица политичко-националног означавања простора – његово именовање – већ много систематскије спровођена. Приликом масовног (пре)именовања улица 1896. године, 83 улице су добиле имена по појединим топонимима, и то мањом балканским, преко којих су означаване границе „историјске, средњевековне или пак будуће српске државе – национални је програм тако добио своју непосредну реклому, а у уши грађана престонице постепено су улазила далека имена места и крајева које нису познавали, али који су, и преко имена улица, постајали 'наши'.“¹²⁹ Тако су низом уличних назива комеморисани предели, природни објекти или места из тадашње Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Далмације, Хрватске и Славоније, Бачке и Баната, Косовског, Скадарског, Битољског и Солунског вилајета (при чему су најужније комеморисане тачке биле Драч, Скадар и Солун), чиме, како Дубравка Стојановић уочава, политика давања имена улицама средином деведесетих година 19. века није имала југословенску компоненту већ се заокруживала областима које су стварно или по народном предању припадале раној српској држави. Ово 'етноцентрично' именовање уличне номенклатуре развидно је и у чињеници да је изван локалне балканске географије само једна географска ознака заслужила улицу у главном граду – Москва. С друге стране, док су београдске улице конзис-

¹²⁸ „Хроничан недостатак новца и мала државна улагања довела су до тога да је у Београду до Првог светског рата био мали број јавних грађевина и репрезентативних зграда. Туристички водич кроз Београд из 1896. године (...) препоручује да се виде Саборна црква, Митрополија, конак књегиње Љубице, Велика школа..., Народно позориште (дозвршено 1869), Народни музеј који се налазио у релативно малој згради на Краљевом тргу, стара црква светог Марка на Ташмајдану (1838), стара црква светог Саве, Двор (1882), и Велика пивара у Босанској улици у којој је одржана Светоандрејска скупштина.“ – Д. Стојановић, *н. д.*, 105.

¹²⁹ *Исто*, 79–80.

тентно комеморисале готово искључиво 'националну'/балкан-ску географију, имена тадашњих београдских кафана су покривала много шире меридијане: „у оквиру импресивног броја од 330 београдских кафана пред Први светски рат могли су се наћи најразличитији географски појмови, од 'Америке' до 'Белог Петрограда', од 'Њу-Јорка' до 'Севастопоља', преко 'Босфора', 'Дарданела', 'Европе', 'Мале Женеве', 'Малог Париза', 'Малог Цариграда', 'Монака', 'Порт Артура' и 'Сибирије'. Тај контраст између упадљивог недостатка изванбалканских топонима у именима улица и занимљивих и веома далеких топонима који су се могли наћи у именима кафана може отворити важну тему о различитим интересовањима елите и друштва.“¹³⁰ О фокусираности тадашњих водећих слојева на спровођење 'националног програма' писано је на више места,¹³¹ а о томе верно сведоче и одоними с краја 19. века. Док су питања закона о престоници, модернизације улица, означавања градског рејона, зајма о уређењу града и сл, пролонгирана и несистематски решавана, пожељно (пре)именовање улица било је спровођено много ефикасније, чиме се, како Д. Стојановић наводи, слала потребна политичка порука о границама територије која се сматрала српским земљама, што је од београдских одонима пре начинило места сећања него места промена.¹³² Тако би се могло рећи да је урбан(истичк)о планирање прилично одударало од модерне агенде у многим другим европским градовима тога доба, али је етнонационално симболичко 'планирање' одонимским путем било имплементирано, а ово, ипак, у приличном сагласју са ондашњим означавањем јавног градског простора у Европи. На прелазу столећа и друге европске престонице су се најчешће китиле називима улица

¹³⁰ Исто, 79.

¹³¹ В. напр. Latinka Perović, „Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka“ у Žene i deca: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka* (Beograd: Helsinški komitet za ljudska prava, 2006).

¹³² Д. Стојановић, *н. д.*, 82–83.

које су комеморисале државне владаре и чланове њихових породица, особе из репрезентативних националних или империјалних пантеона, или географске просторе, објекте и места који су обухватали десигниране националне или колонијалне територије. Гледајући на овај начин, београдска национализација уличне номенклатуре је пратила у корак модерне/европске токове. С друге стране, овако честа преименовања улица која су већ имала имена нису била присутна у већини европских престоница тога доба, а и сама имплементација нових назива улица (качење табли и унос у катастар и сл.) систематски је спровођена – у Београду пак, у другој половини 19. века честе су жалбе на неажурност комисија за наименовање/крштење улица, мањак или слаб квалитет уличних табли итд. Још приликом првог званичног именовања улица и нумерације објекта требало је чак три године да се окаче таблице са кућним бројевима. Године 1844. било је набављено 1809 плеханих таблица за бројеве – ове таблице, које је Управитељство вароши наручило још маја 1844, лежале су у Примирителном суду све до 1847, када су биле подигнуте ради 'прикивања' за куће, али ни тада све, пошто их је у суду остало 595.¹³³ Примарна функција именовања градских путних правача (оријентација грађанства и јавних служби у градском простору) тиме је макар делимично остваривана, иако су преименовања до почетка Првог светског рата била (пре)честа, као и функција каталогизовања и мапирања градског простора са циљем лакше контроле и надзора над становништвом. Симболичка функција престоничких одонима је у сваком случају била спровођена (што је очито из опетованог интересовања власти за нова именовања и преименовања улица), иако са ове временске дистанце не можемо поуздано утврдити у којој мери су овакви комеморативни називи били прихваћани и усвајани међу грађанством.

¹³³ Р. Перовић, *н. д.*, 98.

Одоними су, имајући претходно у виду, редовно комеморисали и чланове краљевске династије (баш као и у другим монархијама у Европи), те је по женидби краља Александра 1900. године требало овековечити краљицу Србије и одговарајућим називом улице, а станари Молерове су предложили да то буде њихова улица. Међутим, општински одбор је одлучио „да се по овој молби грађана Молерове улице, не може учинити, пошто је улица Молерова сувише удаљена од средине вароши, већ да се предложи управи града Београда да изволи одобрите, да се старој крунској улици промени досадашњи назив и да се иста у будуће зове 'улица Краљице Драге' пошто се налази у средини вароши до двора Његовог Величанства Краља и пошто се у истој улици налази и кућа Њеног Величанства Краљице Драге.“¹³⁴ Одушевљење новом краљицом изразили су и станари Ресавске улице који су, „да би и овом приликом осведочили своју пажњу према својој бившој комшиници и данашњој узвишене нам Краљици Драги и одали видљив знак претцима узвишене нам Краљице Драге, који су са Милошем Великим ударили први камен темељац данашњој Краљевини Србији, решили да умоле општ. суд, да истој улици промени досадањи назив, и замени га са називом 'Луњевачина' улица.“¹³⁵ Општински је одбор био благонаклонији према

¹³⁴ „Рад одбора општинског,“ *Београдске општинске новине* 18/38 (1900), 3. септембар, 1900, 157.

¹³⁵ „Рад одбора општинског,“ *Београдске општинске новине* 18/39 (1900), 11. септембар, 1900, 161. На истом заседању одбора, и становници Млатишумине улице били су заинтересовани за промену имена улице, „којом моле, да се истој улици промени досадањи назив и да јој се да друго име, које ни у обичном говору неће моћи имати никакав неозбиљан значај.“ Међутим, општински одборници су закључили да историјске заслуге јунака из Првог устанка надмашују бојазан становника да се назив њихове улице може читати на 'неозбиљан' начин, и одбили су иницијативу.

иницијативи грађана из Ресавске, те ју је одобрио.¹³⁶ Но, улице преименоване у част краљице Драге неће дugo носити ова имена – након црнорукашког преврата и убиства краљевског пара 1903. године, сећање на убијене монархе свакако неће бити охрабривано, следом чега ће 1904. улице Краљице Драге и Луњевичина добити своја стара имена натраг.¹³⁷ Подсетници на свргнуту династију у јавном простору су у значајној мери склањани,¹³⁸ али што се тиче имена улица ово није спровођено у целости – осим неколико одонима (укључујући поменуте који су комеморисали убијену владарку), већина уличних назива по Обреновићима је остала непромењена (све четири улице које су подсећале на кнежеве и краљеве Србије из ове породице су остале са својим старим именима). Политички преврат и ликвидација династије Обреновића доводе до нове политичке конјуктуре у земљи, и инсталирања нове/старе владајуће породице Карађорђевића. Петар Карађорђевић крунисан је за краља Србије 1904. у београдској Саборној цркви, након чега је део тадашње Дубровачке улице (којом је и ишла прва деоница његове крунидбене церемоније) преименован у Улицу краља Петра

¹³⁶ Осим ове две улице, по Драги Обреновић названи су и место Драгинац крај Крупња и село Драгиње у близини Коцељеве, која и данас носе та имена.

¹³⁷ О извесној нелагоди да се и спомене само име убијене Драге Машин сведочи записник са седнице општинског одбора који се бавио преименовањем поменутих улица: „Одборник г. Трајко Стојковић предлаже да се улицама им. 'Крунска' и 'Ресавска' које су 1900 год. прекрштене врате дотадањи називи или се зову као што су се дотле звале 'Крунска' и 'Ресавска'. По саслушању тога одбор је усвојио овај предлог одборника г. Стојковића и једногласно решио: да се улицама 'Крунској' и 'Ресавској' које су прекрштene 1900 г. врати дотадањи назив и да се зову 'Крунска' и 'Ресавска' као што су се дотле звале.“ – „Рад одбора општинског,“ *Београдске општинске новине* 22/3 (1904), 7.

¹³⁸ Нпр. рушење зграде двора у којој су убијени Александар и Драга Обреновић, измештање чесме коју је на Теразијама поставио Милош Обреновић (заједно са укидањем државног празника који је увео краљ Милан) и др. – Д. Стојановић, *н. д.*, 82.

(што је нашло на нездовољство Дубровчана). Промена династије је на тај начин и одонимски потврђена, при чему ће друге промinentне особе из владајуће породице такође добити своје улице, али не моментално – тако ће супруга краља Петра, Зорка (преминула 1890. године), своју улицу добити знатно након смрти Петра Карађорђевића (1930), а његов отац, кнез Александар Карађорђевић 1928. (на Душановцу), односно 1930. године (на Дедињу); по родона-челнику династије биће преименована главна савамалска улица 1906. године (о чему је раније писано).

И у доба власти Карађорђевића долази до бројних (пре)именовања београдских улица (најмасовнија су била 1906, 1908. и 1909. године), која су и надаље 'национализовала' градску номенклатуру, а о новом преобликовању националног пантеона илустративно сведочи преименовање улице Кнеза Лазара у улицу Цара Лазара 1909. године – тако је одонимски једна историјска личност добила додатну митску ауру, као врста манифеста тадашње државне политike у доба Анексионе кризе и усложњавања односа са суседним земљама. Балкански ратови су означили климакс политика балканских земаља усмерених ка територијалном проширењу, након чега се турска територија у Европи свела на источни део Тракије, а земље савезнице знатно прошириле своје границе. Овај је ратни успех требало овековечити и на престоничким улицама, а као погодна локација препознат је почетни и најистакнутији део Улице краља Милана, данашње Теразије. Овај је простор 1913. преименован у Престолонаследников трг¹³⁹ (а следом успешног вођења оружаних снага од стране тада већ

¹³⁹ Милан Леко (*н.д.*, 323) као годину одонимског означавања овог простора наводи 1903, док касније двотомно издање Градске библиотеке Београда (Група аутора, *Улице и тргови Београда 2: Н-Ш...*, 744), а око којег је консултovan и сам Леко, назначује 1913. годину, те се на овом месту овај други, новији податак узима као веродостојан.

званично престолонаследника, а убрзо и регента Александра Карађорђевића), и изнесени су амбициозни планови за преуређивање овог простора са циљем комеморације војне победе. Теразије (односно почетак улице Краља Милана) већ су 1911. биле темељно реконструисане (којом приликом је склоњена кнез-Милошева чесма), а у освит Великог рата се планирала додатна монументализација овог трга подизањем грандиозног споменика победи под равнањем Ивана Мештровића. Могло би се тврдити да се истовремено ишло и на стварање новог централног споменичког оријентира који би парирао дотадашњем у виду споменика кнезу Михаилу на тадашњем тргу Кнежев споменик. Треба имати у виду да поједини споменици, простори, елементи урбане архитектуре, имају улогу „средства преко којег се препрезентује фантастична/замишљена структура нације/домовине, где нација симболички пројектује себе на призоре (платна) отелотворене у градском окружењу, чиме се рефлектује назад у то исто окружење, публици тих призора, односно грађанству“.¹⁴⁰ Ова 'идеолошка платна' не остварују утицај само на грађане или посетиоце града, већ посредним средствима стижу и до људи који нису физички присутни пред одређеним спомеником или у одређеном простору. Наступајући рат ће омести ове планове, а након Првог светског рата нешто сведенији концепт који је укључивао постављање скулптуре 'Победника' на сред овог трга никад није реализован због противљења делова београдске јавности било нагости скулптуре, било одсуству националних атрибута на планираном споменику. Услед оваквих супротстављања овај трг на крају није био споменички обогаћен с обзиром на то да је Мештровићев кип (једно време називан и 'Весник') на крају постављен на

¹⁴⁰ Neil Leach, "The Denazification of Post Revolutionary Berlin and Bucharest," in *The Hieroglyphics of Space – Reading and Experiencing the Modern Metropolis*, ed N. Leach (London: Routledge, 2002), 88.

Калемегданску терасу.¹⁴¹ Тако ће Мештровићев 'Победник' заиста и постати препознатљив београдски симбол ('идеолошки призор'), али на другој локацији и у прилично другачијем контексту.

Почетак Првог светског рата директно је погодио главни град Србије, који је доживео две окупације: прву, краткотрајну, крајем 1914. године (након Колубарске битке царска и краљевска војска се повукла из града), те другу која је трајала од 1915. до ослобођења 1. новембра 1918. године. У првој години рата офанзивне активности српске војске довеле су и до привременог освајања делова Срема, укључујући и Земун (10–14. септембра), када су ове трупе с радошћу дочекане од дела локалног становништва, а овом приликом на кратко су „Срби дали нове називе лепим широким улицама, старајући се да вароши даду нешто локалног колорита“.¹⁴² Тада су на неколико дана преименоване земунске улице Главна (у Краља Петра), Бежанијска (у Генерала Живковића) и друге.¹⁴³ При првом краткотрајном аустро-угарском освајању Београда 1914. пак, није било мењања имена улица, али јест било пљачке и гоњења потенцијалних побуњеника. Из Београда се на концу, заједно са српском војском, 10. октобра 1915, ка југу евакуисао и део цивила, а грађани који су остали трпеће у годинама *K und K* власти неимаштину, глад и слабе здравствене услове, који су погађали читаву континенталну Европу захваћену ратом, а посебно окупирање области као што је била Србија. Почетком 1916. године формирани су окупациона Општинска управа и Општински одбор, који су били подређени најпре Окружној команди, а потом царско-

¹⁴¹ Детаљније в. Радина Вучетић, „Побеђени 'Победник',“ *Годишњак за друштвену историју* 6/2 (1999).

¹⁴² Гавра Шкриванић, „Београд у првом светском рату,“ у *Историја Београда 3*, ур. В. Чубриловић (Београд: Просвета, 1974), 38.

¹⁴³ Група аутора, *Улице и тргови Београда 1: А-М*, 43, 173.

краљевском Војном генералном гуверману.¹⁴⁴ Окупирани град је постао транзит и стециште многобројних рањеника, заробљеника и интернираца, а чврст стисак над привредним, просветним и друштвеним животом ишао је на пацификацију освојеног подручја и његово будуће укључивање у оквир хабсбуршке државе.¹⁴⁵ У доба друге, скоро трогодишње окупације изгледа да је долазило и до службених преименовања београдских улица, вероватно у функцији претходно поменутих циљева, али нема детаљнијих података о оваквим праксама. На једном mestу се спомиње да је Скадарска улица у овом периоду преименована у Ружину,¹⁴⁶ Крунска у Посланичку, а Коларчева у Коловратову улицу.¹⁴⁷ Милан Леко у свом регистру улица наводи како су средином 1916. године нова имена добиле следеће улице: Босанска (садашња Гаврила Принципа) – Староцрквена, Васе Чарапића – Ватрогасна, Карађорђева – Доња, и Краља Петра – Саборна.¹⁴⁷ Да су окупационе власти имале у најмању руку план да у одређеном тренутку преименују више београдских улица по царско-краљевском историјско-политичком пантону, сведочи случај из Чачка (који је био седиште високих војних власти) у којем су поједине улице именоване по цару Фрањи Јосипу, царици Марији Терезији, премијеру и иноминистру Ђули Андراшију (Gyula Andrássy), Еугену Савојском, Лаудону и др.¹⁴⁸ Окупациона улична номенклатура у Београду, колики год да јој је био опсег, неће бити дугог трајања пошто ће бити промптно укинута са доласком српске и савезничких војски 1918. године.

¹⁴⁴ Г. Шкриванић, *н. д.*, 42.

¹⁴⁵ Андреј Митровић, „Надрастање пораза и подела“, у *Историја српског народа 6/2*, ур. А. Митровић (Београд: Српска књижевна задруга, 1983), 139.

¹⁴⁶ В. Дуловић, *н. д.*, 72.

¹⁴⁷ М. Леко, *н. д.*, 141, 176, 334, 350.

¹⁴⁸ М. Тимотијевић, *н. д.*

БУЛЕВАРИ И ТРОТОАРИ. ГЛАВНИ ГРАД ПРВЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Управа града Београда

Крај аустро-немачкој окупацији дошао је 1. новембра 1918. када у Београд улазе трупе Прве армије под командом војводе Бојовића и француске јединице, а месец дана након овога проглашена је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (СХС). Нова држава која је у себе укључивала предратну Србију, Црну Гору, нешто раније основану Државу Словенаца, Хрвата и Срба, те друге делове распадајуће Аустро-Угарске, за главни град имаће Београд. У првом делу међуратног периода, београдска општинска управа радила је по старијем Закону о општинама из 1903. године (уз мање измене и допуне), а Статут општине је донесен 1922. Ова ситуација ће бити промењена увођењем шестојануарске диктатуре када ће новим изменама закона све југословенске општине и формално изгубити обележја самоуправних тела (те се општински органи именују краљевим указом, а избори за градске општине Београда, Љубљане и Загреба неће бити спроведени све до избијања Другог светског рата).¹⁴⁹ Административном реорганизацијом земље 1929. године, формирана је и засебна 'Управа града Београда', ван стастава новоуспостављених бановина, као посебна административно-територијална јединица директне државне управе, која је обухватала Београд са околином, укључујући и градове Земун и Панчево. Турбулентни међуратни период у којем је постојала Краљевина СХС (касније прозвана Југославија),

¹⁴⁹ Бранислав Глигоријевић, „Општина града Београда 1918-1941,“ у *Историја Београда 3*, ур. В. Чубриловић (Београд: Просвета, 1974), 116.

био је обележен крњим парламентаризмом, међунационалним трвењима, политичким забранама, диктатуром и сл. Ово несрећено стање младе државе сликовито сублимира Мирослав Крлежа описујући друштвену атмосферу у главном граду „у којему гомила људи носи заставе, деру се, крваре, разбијени су у секте, религије, странке, пароле.“ Међутим, Београд је истовремено доживљавао демографски напредак, изградњу нове инфраструктуре, привредни и урбанистички развој, постајући велики европски град. О тој другој, пријат-нијој (и поетскијој) страни овога града, Крлежа накнадно, у току окупације, реминисцира користећи другачије појмове: „Град у рушевинама, Град тврђава, Град играчка, панорама са зеленим куполама прозирним као дјечје шпекуле од зелен-кастог стакла с меридијанима и паралелама у жутим и цинобер-бојама, Град на Дунаву, далеки Град у сну.“¹⁵⁰ Нови призори новог главног града нове (велике) државе огледали су се и у амбициознијем планирању и изградњи, просецању и уређивању улица, новоуведених булевара, шетачких тротоара, нових цестовних мостова. Ове нове (и репрезентативне) просторне облике и објекте (као и оне старијег датума), требало је, дакако, као и у претходним периодима, и пригодно именовати.

Надлежност за именовање престоничких улица је, као и у доба Краљевине Србије, формално била општинска, те су се нова имена улица давала на предлог Суда града Београда, који их је прослеђивао на одобравање Општинског одбору, али су поједине улице биле именоване, на своју руку и без консултација са општинским властима, и од стране полиције.¹⁵¹ Првих година по ослобођењу и уједињењу, одонимски су били комеморисани управо то 'ослобођење' и 'уједињење', између осталог и просторним инсталирањем ових, тада актуелних државотворних појмова, те се већ 1919.

¹⁵⁰ Miroslav Krleža, *Dnevnik. 4 – 1943* (Sarajevo: Oslobođenje, 1977).

¹⁵¹ В. Дуловић, *н. д.*, 72.

године предлаже да се Шумадијска улица преименује у Булевар Ослобођења (иако ова одлука није формално спроведена у том тренутку), а једној палилулској улици се даје назив Улица Уједињења.¹⁵² Међутим, 'јединитељско ослобођење' је чешће било меморијализовано одонимским обележавањем крајева који су били 'ослобођени' и 'уједињени', те читав низ насеља и географских простора који су у састав Србије укључени Балканским ратовима, а у оквире Краљевине СХС Првим светским ратом, налазе своје место на београдским уличним таблама. Тако 1920. године имена добијају Јадранска, Ђевђелијска, Прешевска улица; 1923. године: Љубљанска, Мариборска и Тетовска улица; 1924: Динарска, Дојранска, Дравска, Барањска, Метохијска, Дебарска, Суботичка, Струмичка, Шибеничка улица; 1925: Ђаковачка и Качаничка улица; 1926: Триглавска, Перистерска, Шарпланинска, Преспанска, Тиквешка, Цељска, Кавадарска, Пећка, Прилепска, Сењска, Сјеничка, Сплитска, Суботичка, Сушачка, Штипска, Требињска, Улцињска, Велешка улица; 1928: Мурска, Приједорска, Столачка и друге улице. Именовања по оваквим географским појмовима биће изузетно масовна до 1930. године, а она су истовремено симболички означавала распостирање нове 'националне' територије (при чему су то врло често били одоними који су при неким ранијим именовањима указивали на жељену, потенцијалну националну територију). Сигнификантни топоними били су и места познатих битака и епopeja из Балканских и Великог рата по којима су називане градске улице: Добропольска, Колубарска, Козјачка, Крфска, Сувоборска, Ветерничка, Видска и друге. Тзв. *солунашка митологија* се на београдским улицама упросторавала и 'персонализације', именовањима по комитским, четничким

¹⁵² Учитавање ових појмова у јавни простор је такође било присутно и у другим југословенским градовима, тако да су улицу или трг названу овим појмом имали: Загреб – Пут Ослобођења (у Кустошији), Сарајево – Трг Ослобођења (у центру), Нови Сад – Трг Ослобођења (главни трг) итд.

и армијским војводама из периода последњих ратова и пре њих. Тако су нова имена добили булевари Војводе Бојовића и Војводе Путника, улице Војводе Степе, Војводе Вука, Војводе Пећанца итд. Врло често се радило о одонимској комеморацији за живота, као вид споменика заслужним ратницима, и то не само домаћим. Више војсковођа и политичара из земља Антанте, напосле француских, за живота је добило своје улице у Београду, те је тако, на пример, генерал Франше Д'Епере 18. маја 1936. присуствовао откривању властитог споменика који је израдио Ристо Стијовић, а који је постављен у Булевару Франше Депереа (тако именованом 1930, дванаест година пре Д'Епереове смрти). Савезништво у ослобођењу Србије и сламању Аустро-Угарске је завредило више десетина назива улица и тргова у Београду.

Међу областима некадашње Аустро-Угарске које су приклjuчене новоствореној краљевини био је и Београду суседни Срем, те град Земун, који ће и формално бити укључен у београдско управно подручје с почетком диктатуре краља Александра Карађорђевића.¹⁵³ Ово некадашње погранично место у новој држави је почело доживљавати постепене промене, а то се односило и на имена земунских улица. У Земуну је прво службено именовање и постављање бројева на кућама било још 1816. године, али су и раније незванично постојали називи улица који су сачувани и забележени.¹⁵⁴ За један век службеног постојања, улични називи су се, као и другде у Европи, мењали, а крај Првог светског рата условиће свеопшту промену уличне номенклатуре. Улице Земуна, као вишенационалног града који је до 1918. био у саставу Краљевине Хрватске и Славоније у оквиру сложене аустро-угарске државе, комеморисале су

¹⁵³ У подручје Управе града Београда биће укључено и Панчево, но оно ће, за разлику од Земуна, по завршетку Другог светског рата поново постати и службено одвојен град, што ће остати и до данас.

¹⁵⁴ О називима земунских улица детаљно пише: Branko Najhold, *Zemunske ulice* (Beograd: Trag, 1996).

локалне етничке заједнице и њихове припаднике, као и државотворне и монархистичке митологије, које свакако нису биле по волји новим властима. Ранија имена предграђа Францтала (Franztal, Franzenstal) и Јозефштата/Јосипова/Јозефина (Josefstadt), која су ова насеља добила по царевима Фрањи Првом и Јосипу Другом, службено су замењена српскохрватским именима Нови Град и Горњи Град. Ни остали спомени на Хабзбурге нису били поштеђени (Парк царице Јелисавете постао је, једноставно, Градски парк, а улица Цара Јосипа – Цара Душана), као ни они на њихове војне и цивилне службенike (Кеј бана Куена-Хедерварија преименован је у Кеј 5. новембра, а улица Принца Еугена у Змај Јовину). Одонимска трансформација Земуна од аустро-угарског у српско-хрватско(-словеначко) место извршавана је и преименовањем више улица које су носиле имена по Мађарима и Аустријанцима (Коломанова улица постаје Петра Зринског, Штарембергова – Косовска, Лаудонова – Караматина итд.), али није долазило до општег брисања имена, пошто је одређени број одонима (углавном неповезаних са политичком и војном историјом) и даље недвосмислено асоцирао на немачке грађане Земуна. Исто-времено, опстајао је знатан број локалних, вернакуларних имена улица (нпр. Брезина, Аласка, Прека, Орачка и др.), којима често није мењано име – уласком у склоп града Београда, Земун је унео многе властите локалне традиције, па тако и овакве старије, традиционалне одониме и топониме, који су у нешто мањој мери брисани за аустријске владавине, пошто овај град, за разлику од Београда, није представљао престоницу, већ гранично место, па самим тим и просторне политике идентитета нису биле толико интензивне као што је био случај с друге стране Саве. Но, да номенклатура не буде превише неполитичка и локална, побринули су се земунски челници, именујући многе улице по новој владајућој династији: тако главна земунска улица постаје Краља Петра Првог, главна францталска/новоградска улица – Краљице Марије, Господска – Краља Александра и др.

Карађорђевићи нису само завладали земунским улицама, већ су се додатно раширили и по београдским. Већ и пре Првог светског рата центар града је систематски комеморисао историјске и актуелне владаре обновљене српске државе сплетом улица око средишњих тргова – Кнежев споменик, Краљевог и Престолонаследниковог трга. Овако идеолошки означен систем централних саобраћајница је након Првог светског рата додатно обогаћен преименовањем Кнез-Милетине у улицу Кнеза Павла,¹⁵⁵ читавог низа улица по монарсима других земаља (део Обилићевог венца – Краља Алberta, део Кнеза Милоша – Краља Фердинанда итд.), домаћим политичарима (Сремска – Милорада Драшковића, Скопљанска – Пашићева и др.), као и страним (Македонска – Поенкареова, Битольска – Жоржа Клемансоа итд.). До почетка рата најистакнутији тргови и улице центра града су доследно били монархизовани и 'подржављени', са малим бројем назива који би указивао чак и на сигнификантну националну географију.¹⁵⁶ И у подручју

¹⁵⁵ То је била друга улица у Београду названа по њему – претходна је била у тадашњем 6. рејону (данашња Улица Веселина Маслеше). Очito је уздизање статуса (регентура) требало обележити и добијањем важније и централније улице у престоници (Улица Кнеза Павла на Пашином брду неће мењати овом приликом име, те ће кнез Павле у Београду имати све до 1946. године две улице потпуно истог назива). Из истог разлога и регентова супруга, кнегиња Олга, добила је 1935. своју улицу, бившу Радничку у ширем центру града.

¹⁵⁶ Слично је било и у међуратном Загребу: до Априлског рата готово сви доњоградски (и делимично горњоградски) тргови били су именовани по сигнификантним историјским личностима: југословенским краљевима (Трг краља Александра и Трг краља Петра), хрватским народним владарима (Томиславов трг, Крешимиров трг), националним јунацима (Јелачићев трг, Зрински трг), домаћим и страним политичарима (Радићев трг, Старчевићев трг, Бартуов трг, Вилсонов трг, Вашингтонов трг и др.), народним просветитељима и писцима (Штросмајеров трг, Мажурићев трг, Марулићев трг), а слична је ситуација била и са околним улицама (подаци са мапе: Najnoviji nacrt Zagreba, T. J. Vuketić. Zagreb, 1934). Временом је тако са

ширег центра града чланови владајуће династије нашли су своје одонимско место, те се врачарска Гетеова улица 1922. преименује у Престолонаследникову (а престолонаследник ће бити рођен идуће године), а Кичевска 1926. године постаје, нешто прецизније, Престолонаследника Петра. Са одонимском комеморацијом малог Петра Карађорђевића, Престолонаследникову улицу (неодређеног назива) 1930. наслеђује његов млађи брат (Улица краљевића Томислава), а и други припадници ове династије подобијаће своје одонимске споменике – улице: Краљевића Ђорђа (1926), Кнеза Арсена (1928), Кнеза Александра (1930), Кнегиње Зорке (1930) итд. На сличан су начин монархизовани и називи неких београдских насеља, где су новим, али и појединим старијим градским квартовима давана имена по члановима краљевске породице: Предграђе краљице Марије (1923. на данашњем Вождовцу), Предграђе краљевића Андрије (1930. уз Северни булевар), Насеље краља Александра (на врху тадашње Улице краља Александра) и др; при (пре)именовањима насеља редовно се истицало како је до њих долазило на иницијативу самих становника.¹⁵⁷ Свеопште присуство живих и преминулих чланова владајуће породице на престоничким улицама верно је сведочило о државном устројству младе државе Јужних Словена.

Након завођења шестојануарске диктатуре долази до једног од најобимнијих преименовања београдских улица у историји. Предлоге за нове називе улица и тргова града који се све више ширео (исте је године Београду прикључена и чукаричка општина), дао је одбор са еминентним члановима

мапе града нестао читав низ назива који су тргове означавали према њиховој функцији или установи која се на њима налази (Свеучилишни, Академички, Трг бурзе, Марков трг/по цркви светог Марка и др.).

¹⁵⁷ Такође се крајем тридесетих година Карабурма помиње под називом Насеље кнеза Павла, а кварт Пашино брдо био је преименован у Предграђе војводе Степе – Дивна Ђурић-Замоло, Светлана Недић, „Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године,” *Годишњак града Београда* 40/41 (1993).

међу којима су били и Бранислав Нушић, Сима Пандуровић, Бранко Поповић и други.¹⁵⁸ До одлуке о новим именима дошло се након конференције Општинског суда и општинских одборника који су јануара месеца 1930. дискутовали о питању назива улица.¹⁵⁹ У новом кројењу градске одономастике највише су страдали називи улица по географским пределима, које су махом заменили комеморативни називи по познатим личностима. Овај образац је приметан и преко асоцијативног принципа комеморације када је, на пример, Кратовској улици наденуто име Ђорђа Кратовца, а Орловској – Орловића Павла. Нове називе добиле су улице: Моравска – Штросмајерова, део Гробљанске – Адмирала Пико, Ариљска – Пека Павловића, Велешка – Миклошићева, Винковачка – Шеноина, Дреничка – Гргора Нинског, Јагодинска – Цанкарева, Јастребачка – Томазеова, Левачка – Корнелија Станковића, Љубовијска – Андре Николића, Мионичка – Милована Глишића, Млавска – Милана Милићевића, Сврљишка – Лукијана Мушићког, Тамнишка – Супилова, и још неколико стотина њих. Не само да су овом приликом имена улица добиле готово искључиво промinentне личности, већ су то често биле особе несрпског порекла – значајан број хрватских и словеначких историјских особа, као и страних личности, нашле су своје место у београдском страдарију. Овај заокрет од до тада углавном доследне етнонационалне (српске) комеморације није случајан и дешава се у доба диктатуре и имплементирања политике 'интегралног југословенства' која је, ако је судити по новим називима престоничких улица, симболички материјал налазила у појединим етнонационалним митолошким пантеонима (Срба, Хрвата и

¹⁵⁸ D. Radojević, *n. d.*, 6. Нешто раније, 1928. године, и у Загребу долази до масовног (пре)именовања градских улица, такође под вођством мериторне комисије стручњака (која је, међутим, била више базирана на историчарима а не књижевницима и уметницима као у Београду) попут Вјекослава Клаића, Рудолфа Хорвата и Емила Ласовског.

¹⁵⁹ „Записник – Рад Општинског одбора,“ *Општинске новине* 48/2 (1930), 15. јануар 1930, 101.

Словенаца; наравно, без отвореног присуства других југословенских народа којима у ово доба није признавано право на самоодређивање). Истовремено, имајући у виду да су од тридесетих година готово сви општински функционери у Београду постављани од централне власти, а не бирани на изборима, може се претпоставити да је ова одонимска 'југославизација' (и делимична 'интернационализација') своје врело имала и у највишим политичким круговима земље.

У овом периоду нису само путни правци добијали нова имена, већ и поједини објекти, међу њима најпроминентнији мостови. На крају Првог светског рата Београд је био потпуно одсечен од света, а железнички мост преко Саве који је срушен приликом аустријског повлачења прорадио је средином октобра 1919. На цестовне и пешачке мостове главни град Југославије мораће да сачека (чак) до половине тридесетих година, а како су овакви конструкторски подухвати превазилазили могућности домаћих грађевинара, послови су поверени француским и немачким извођачима – друмски мост преко Саве завршен је у децембру 1934, а онај преко Дунава 1935. године.¹⁶⁰ Мост преко Дунава (Панчевачки) прозван је Краља Петра Другог (по и даље малодобном краљевићу), а онај савски (Земунски) по покојном краљу Александру. Земунски мост је спајао шумадијску са сремском страном градског подручја, које је било виђено за даље ширење престонице, а први значајнији комплекс подигнут на овом простору била су здања новог београдског сајма. Сајмиште је отворено 1937. (исте године када и Светска изложба у Паризу) као репрезентативни изложбени комплекс и представљао је, као и многи други простори за масовне експозиције, пригодан *show-case* прогреса и идентитета нације, те битан елемент престоничке архитектуре. Изложбени комплекси, и уопште репрезентативне сајамске приредбе (поготово некадашње Светске изложбе/*World Fair*)

¹⁶⁰ Peda J. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941* (Beograd: Savremena administracija, 1992), 144–145.

имале су и функцију националне промоције, на којима су националне државе имале прилику да се прикажу кроз нова технолошка и привредна достигнућа, и истовремено пригодно репрезентују кроз уметност, културу и, посебно, архитектуру.¹⁶¹ Такву репрезентативну функцију је у престоници Краљевине имало Сајмиште, које је упућивало поруку и ка споља, али ипак првенствено ка домаћем (београдском и уопште југословенском) становништву, и које је модернизмом, монументалношћу и локацијом физички (прва изградњена урбана целина на супротној обали реке Саве) и симболички (Сајмиште је смештено на територији некадашње Аустро-Угарске) евидентно означавало експанзију југословенске престонице. Заједно са Мостом краља Александра, београдско Сајмиште је представљало најистакнутију модернистичку архитектонску градску целину и важан маркер идентитета града. Визуелно (видљив са обронака Теразијске падине) и физички (повезан трамвајском линијом) доступан простор Сајмишта временом је постајао све интегрисанији део града, а на симболичком нивоу све проминентнији елемент градског текста.

У марта 1940. године дошло је до последњег великог (пре)именовања београдских улица до почетка рата, и том приликом су 53 улице добиле нове називе, а чак 141 неименованы саобраћајни правац први пут је добио своје име.¹⁶² За разлику од масовног преименовања 1930, слабо присуство одонима који комеморишу хrvатске и делимично словеначке особе и крајеве, јасно је назначивало нову етнополитичку конјуктуру и стратегије националног идентитета након формирања Бановине Хрватске и договора Цветковић-Мачек. Настављено је, додуше, готово ексклузивно давање имена улицама по промinentним особама, уз тек спорадичну

¹⁶¹ Goran Bolin, “Visions of Europe: Cultural Technologies of Nation-states,” *International Journal of Cultural Studies* vol. 9 (2006), 193.

¹⁶² „Записник треће Редовне седнице Градског већа Општине града Београда,“ *Општинске новине* 58/9–11 (1940), март 1940.

комеморацију сигнificantне географије. Обележен је одонимски и датум проглашења Краљевине СХС, 1. децембар, улицом на Бањици, недавно преминули патријарх Српске православне цркве (СПЦ) Варнава (бивша Браничевска улица), претходник актуелних кумова београдских улица и познати књижевник Бранислав Нушић (бивша Цветкова улица) итд. Улица Војводе Бојовића (који је имао и свој булевар на Доњем граду) на Пашином брду је преименована у Војводе Чика Павла, а средишњем Престолонаследниковом тргу службено је дато/враћено традиционално име Теразије. Нова и стара имена улица све већег насеља су се већ бројала у хиљадама и градски оци су одлучили да се ово одонимско шаренило евидентира, наложивши да се приреди „Именик београдских улица са историјским и културним објашњењима“ у редакцији г. Симе Пандуровића, шефа Културног отсека и књижевника, а у смислу предлога Одбора за културна питања.¹⁶³ Овај пописивачки и документациони пројекат неће бити завршен услед иминентног наиласка ратног вихора и у југословенске крајеве, и прве следеће службене иницијативе везане за ову тематику биће реактуелизоване тек седамдесетих година.

(Не)покорени град

Након преврата 27. марта 1941. Немачка и њене савезнице напале су Југославију, а општи напад отпочео је ваздушним бомбардовањем Београда 6. априла. Трупе Трећег рајха ушле су у бомбама оштећени главни град током ноћи 12/13. априла, а ускоро је слична судбина задесила већину југословенских градова. Дезорганизована краљевска војска није била у стању да пружи значајнији отпор, те је 17. априла потписана безусловна капитулација, чиме је окончан кратко-трајни Априлски рат, а са доласком Другог светског рата и на

¹⁶³ *Исто*, 106.

југословенско тло, из земље су побегли највиши државни функционери и краљевска породица. Југославија је одлукама сила Осовине престала да постоји као јединствени простор, и раскомадана је било анексијом делова државне територије суседним (осовинским) земљама и њиховим сателитима, било успостављањем марионетских квислиншких творевина. Предратно подручје Управе града Београда подељено је између марионетске тзв. Независне државе Хрватске (НДХ) под немачком и италијанском контролом (Земун са околном), и Србије под немачком војном управом и квислиншким владама (шумадијски и банатски део ранијег подручја Управе града). У Србији је с почетка инсталirана комесарска влада Милана Аћимовића, те крајем августа прве ратне године тзв. Влада националног спаса Милана Недића која ће уз окупаторски амен управљати до краја октобра 1944. Имајући наводни циљ да се „сачува српског народа“, Недићеве власти су, уз помоћ других колаборационистичких снага и осовинских јединица, сузбијале антифашистичку борбу и уређивале стање у Србији како би она постала део ратне машине Трећег рајха који је од јуна 1941. водио борбе на два велика европска фронта. У том смислу, спровођена је и ратна и национална пропаганда (слично као и у другим окупираним југословенским и европским областима), а режим Милана Недића имао је за циљ да одржи привид уобичајеног свакодневног живота и да сачува мир у земљи, окупљајући Србе на платформи националног јединства.¹⁶⁴ То је подразумевало и службену промоцију антикомунистичких, антизападних и антисемитских политика и пракси, што је, осим већ историјски добро познатих мера на терену (гушење устанка, потпомагање холокауста и др.), подразумевало и борбу на идеолошком и политичком плану.

¹⁶⁴ Олга Мањловић, „Културни живот Београда у време немачке окупације 1941–1944. у светлу писања београдске штампе,“ *Годишњак за друштвену историју* 1/1 (1994), 78.

Културно-идеолошки бој квислинских власти у осовинском строју значио је и систематско преуређивање образовне, медијско-пропагандне и културне сфере, а што је било најочитије у Београду – напоредо са јавним вешањима на Теразијама, ловом на комунисте и припаднике Народно-ослободилачког покрета (НОП), Јевреје и Роме, слањем домицилног становништва на принудни рад и сл., (ре)организован је културни и друштвени живот у 'новом духу'. На новим темељима обновљена је делатност Радио Београда (*Soldatensender Belgrad*), Народног позоришта (преименованог у Српско народно позориште), штампе (нпр. трансформација дневника *Време у Ново Време*), а охрабриван је рад бројних позоришних трупа и биоскопских оператора, све са циљем стварања привида нормалности (како је раније напоменуто).¹⁶⁵ Та нова 'нормалност' у 'Новој Србији' углавном није подразумевала конзумацију културе и идеологије која је долазила са друге стране фронтова, те се током трајања окупације редовно приказују позоришне и филмске представе домаће (српске) продукције и оне из земаља Осовине, где би понајбољи назив за свакодневни живот грађана у Недићевој Србији могао да буде „весеље у конц-логору“.¹⁶⁶ То 'весеље' посебне врсте и намене на југоистоку 'Нове Европе' требало је бити чим више 'национално', па тако и простори у којима се 'трошила' та нова српска и европска култура, те су тако све кино дворане у окупираним Београду које су носиле 'ненационалне' називе (*Касина, Унион, Rex...*), до 1943. добиле нова идеолошки и национално 'исправна' имена – *Нова Европа, Шумадинац, Морава...*”¹⁶⁷ У окупираним Београду су, осим установа, били преименовани и читави јавни простори, како би њихова

¹⁶⁵ О културном и друштвеном животу у окупираним Београду в. О. Манојловић, н. д., и Olivera Milosavljević. *Potisnuta istina* (Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006).

¹⁶⁶ *Исто*, 41.

¹⁶⁷ *Исто*, 52.

имена више одговарала 'новом поретку' и његовој идеологији (те се нпр. савско острво Ада Циганлија преименује у – Српска ада). Ово је, дакако, подразумевало и значајне промене у београдској одонимији.

Највеће појединачно преименовање београдских улица у току окупације спроведено је у првом кварталу 1943. године, када је нове називе добило 84 саобраћајница. Делајући на основу предратног Закона о градским општинама, одлуку је донео тадашњи градоначелник Драги Јовановић, а на основу одобрења квислиншког министра унутрашњих послова Танасија Динића. Тачно ауторство овог сета имена није до краја јасно (у решењу о именима улица наводи се да је ово „одлучено у општини града Београда“),¹⁶⁸ а њиме је доследно 'србизиран' градски страдариј углавном укидањем пређашњих назива улица по знаменитим Хрватима, Американцима, Британцима и др. Срећније руке нису били ни 'традиционални' српски/југословенски савезници Французи (те се преименују улице Маршала Фоша – у Жупана Властимира, Адмирала Пика – улица Косовски божури, Бријанова – Србијанска и сл.), али је остао непромењен назив Француској улици. За разлику од Француске, ново име су добиле Америчка улица (ново име – Праховска), Енглеска (Сењачка), Ђорђа Вашингтона (Палилулска), Карнецијева (Гуларска), Вилзонов (Вилсонов) трг (Српски трг), Гледстонова (улица Чобаница Рада), Мис Ирбијева (Марије Јеленске), Сер Едварда Греја (улица Краљица Симонида), Масарикова (Вазнесенска) и друге. Након протеривања и ликвидације београдске јеврејске заједнице, укинути су и одонимски подсетници на њих, углавном на Дорђолу: Јеврејска улица постаје Дорђолска, Аврамова – Сењанин Тадије, Израиљева – Мике Аласа, Мојсијева – Добрице Милутиновића. Врло темељно протеривање из уличне номенклатуре доживели су промinentни Хрвати и топоними из

¹⁶⁸ „Нова имена улица,“ *Општинске новине* г. 61 бр. 1–12, јануар, фебруар и март 1943, 10–11.

хрватских крајева, који су већином инсталирани у међуратном периоду: Загребачка улица постаје Савамалска, Загорска – Љубостињска, Јагићева – Млавска, Краља Свачића – Чукаричка, Кукуљевићева – Никанора Грујића, Мажуранићева – Хоповска, Рачкога – Младеновачка, Стјепана Радића – Венчачка, Шубићева – Ваљевска итд. У више случајева долази и до рестаурације старијих назива поједињих улица (улице Зринскога и Франкопанова добијају раније име Ресавска, Жоржа Клемансова постаје Светогорска, Поенкареова – Македонска, Хартвигова – Београдска), ради уклњања непожељних имена, те симболичког прескакања и анулирања идентитетских политика које су спровођене са циљем грађења специфичне слике предратног југословенства и истицања савезништва са земљама Антанте. С друге стране, ако се симболички правио дисконтинуитет са монархијском концепцијом југословенства, улични регистар је одржавао потпуни континуитет југословенске династије: нити једна улица која је комеморисала Карађорђевиће није добила нови назив. Неометан останак Карађорђевића међу уличним називима окупiranог Београда (иако су многи међу њима у том тренутку били на тлу 'непријатељских' земаља антихитлеровске коалиције), сведочи о новом читању ове владајуће породице, овога пута у искључиво српском кључу. Промовисање 'нових' ('измишљених') српских 'традиција' видљиво је и у именовању читавог низа улица по епско-вернакуларном репертоару, који је био у потпуном сагласју са недићевском идеализацијом српског села и сељаштва. Тако је више улица добило следећа имена: Дели Радивоја (бивша Бијанкињева), Малог Радојице (раније Видрићева), улица Српска Вила (Генерала Прина), Облачић Рада (Гупчева), Војводе Дојчина (Кватерникова), Вука Мандушића (Краља Крешимира), Вила Равијојла (Нинчићева), Вила Загоркиња (Розалије Мортон) и др. О јасној подређености српских квислиншких власти нацистичким владарима сведочи декомеморација улице Милана Цигановића (ново име – улица Баново Брдо), која је носила име по једном од завереника у убиству аустријског надвојводе Фрање Фер-

динанда.¹⁶⁹ О овоме односу још јасније говори преименовање Топличиног венца у Трг принца Евгенија.

Врло сличне политike простора примењиване су и у Земуну – у граду у којем су, уз окупаторе, власт држали хрватски квислинзи (усташе) и припадници немачке, фолксдојчерске заједнице, интегрисани у нацистички окупациони апарат, такође је спроведено систематско етничко и идеолошко чишћење градског називља. Са београдских улица претеривани су хрватски одоними, а слична је судбина задесила и српске одониме у Земуну. Тако је, на пример, Доситејева улица преименована у Матошеву, Старца Вујадина у Бадалићеву, Светозара Милетића постаје Брукнерова, Цвијићева – Булићева, Николе Тесле – Вилима Корача, Владимира Николића – Гнамзенауова итд. У Земуну, дакако, није било говора о било каквом чувању 'уличних (у)спомена' на југословенске династе, те су улице које су их комеморисале листом добиле нова имена, али није дошло ни до рестаурације назива из (недавне) хабсбуршке епохе – нова времена су тражила нова средства политичке легитимације. Тако улица Цара Душана не добија своје пријашње име Цара Јосипа, већ Принца Еугена; земунски Кеј 5. новембра постаје Кеј војсковође Славка Кватерника (уместо Бана Куена-Хедерварија); Градски парк је добио тек 'кроатизованији' назив Градски перивој, а не стари назив по царици Јелисавети (Елизабети) итд.¹⁷⁰ Нова имена улица комеморисала су Трећи Рајх, његове водеће личности и нацистичку

¹⁶⁹ При чemu примарни мотив за Цигановићеву декомеморацију вероватно није била његова улога у Видовданском атентату, колико његово презиме и расистички 'антициганизам' колаборационистичких кругова – тада постојећа чукаричка улица названа по Гаврилу Принципу није у ово доба мењала назив.

¹⁷⁰ Ово 'препакивање' земунске уличне номенклатуре у доба рата било је спроведено службеним одлукама окупационих власти, али није фактички примењено 'на терену', пошто, како Бранко Најхолд наводи, нове уличне табле нису биле постављене на улицама.

митологију, те су и додатно подртавала немачки карактер Земуна. Тако је улица Краљице Марије постала Џеста Рајха, земунска Џорџ Вашингтона – Гутенбергова, Кађорђева – Хинденбургова, Павлова – Хорста Весела, Тошин бунар – Хермана Геринга, Горњоградска – Штутгартска, Шајкашка – Нирнбершка, Жељезничка – Швапска и сл. И тзв. НДХ и њене водеће личности и појмови су добили своје улице – улица Краља Александра постаје Поглавника др Анте Павелића, Грабовачка – Лорковићева, Добровољачка – Усташка, а Хрвати слабо позиционирани у екстремно националистичкој митологији су морали изгубити своје одониме (те Штросмајерова улица, на пример, постаје Качићева).¹⁷¹ Међутим, и у Земуну, слично као и у Београду, улична номенклатура је можда и још јасније стављала до знања ко су стварни господари – главна земунска улица, до рата звана Краља Петра Првог, добила је име по Адолфу Хитлеру.

Чврст стисак окупатора и колаборациониста над Београдом и Земуном одржаван је пре масовним терором него средствима пропаганде и меке (идеолошке) доминације, па сигнификантни топоними заостали за њима неће бити називи улица који су комеморисали нови поредак у овом делу Европе, већ ће то постати топоними попут Бањице, Јајинаца, Сајмишта и сличних. Десетине хиљада грађана Земуна и Београда, као и читаве Југославије и суседних земаља, који су прошли стратишта на овом подручју, индикатор су и раширеног фашистичког терора и отпора њему. Имајући у виду углавном непрекинуту активност припадника НОП-а под војством Комунистичке партије Југославије (КПЈ) у Београду и Земуну, оснивање народно-ослободилачких одбора на београдском подручју, те чињеницу да су Земунци и Београђани током рата континуирано

¹⁷¹ Према сличном обрасцу, и дотадашња имена улица названих по Немцима који нису били по укусу националсоцијалистичке идеологије добила су нова имена, те се Гетеова улица преименује у Шварцвалдску.

Срђан Радовић

попуњавали јединице Народноослободилачке војске, могло би се рећи да, иако освојен, Београд у току рата није био до краја покорен. За заслуге и борбу његових грађана у току Народноослободилачког рата (НОР), главни град Југославије ће 20. октобра 1976. године бити одликован Орденом народног хероја. Са наступајућим ослободилачким јединицима и завршетком рата нестаће и фашистичке власти и њених просторних идеолошких ознака.

ОБНОВА И ИЗГРАДЊА. (НОВИ) БЕОГРАД

Главни град Нове Југославије

Након три и по године окупације, Београд је ослобођен 20. октобра 1944. следом победоносних дејстава Народноослободилачке војске Југославије (единицама у Београдској операцији руководио је Пеко Дапчевић) и Црвене армије (под командом Владимира Жданова), а два дана након тога савезничке јединице ушле су и у Земун. Ослобођени град ће до половине маја идуће године бити у позадини савезничких фронтова, и до краја рата ће делати и у функцији војне победе на југословенском ратишту. По ослобођењу града, у њега су стигли војни и цивилни органи НОП-а, будући да је одлукама Другог заседања АВНОЈ-а назначено да ће Београд бити главни град нове Југославије.¹⁷² Победа над фашизмом у Југославији и Европи 1945. означила је и почетак консолидације политичких прилика у земљи, најпре формирањем привремене владе Демократске Федеративне Југославије (још за трајања рата), одржавањем Трећег заседања АВНОЈ-а, изборима за Уставотворну скупштину и проглашавањем Федеративне Народне Републике Југославије 29. новембра 1945. године. Југославија је утемељена као федеративна социјалистичка држава ('народна демократија'), а Београд је и службено постао њен главни град. На прву годишњицу ослобођења

¹⁷² Крај авнојског скупа у Јајцу означен је Титовим речима: „Довиђења, другови, у Београду на Трећем заседању.“ – Svetozar Tadić i Dragoljub Đurović, ur, *Tako je stvorena Titova Jugoslavija* (Jajce: Muzej Drugog zasjedanja AVNOЈ-a, i dr, 1983), 73.

Београда, свечано је проглашено административно припајање Земуна главном граду (иницирано одлуком земунског народног одбора), које је претходног дана службено спроведено усвајањем „Закона о припајању града Земуна подручју града Београда“ у Републичкој скупштини. У новој/старој престоници отпочела је, као и у остатку земље, обнова порушеног у рату и изградња нове инфраструктуре, на чemu су били ангажовани многобројни грађани. У граду који је био значајно оштећен услед осовинских и савезничких бомбардовања, те током борби за ослобођење, раскрчањање рушевина било је ургентан задатак, док ће реконструкција бити спровођена на средњи рок.

Како су ратне прилике условиле физичку (ре)конструкцију града, тако су нове друштвене и политичке околности након рата биле узрок симболичке (ре)конструкције јавног простора, укључујући и именско означавање јавних саобраћајница. Службено бављење овим питањем отпочиње 1946. године, (чак) две године након ослобођења, те би се могло закључити да (пре)именовање путних правца није било приоритет у граду са многим дословно разрушеним улицама. С друге стране, у подручјима Југославије која су била под директном окупационом управом, а у којима је спровођена и политика денационализације, ово је подразумевало хитније деловање, с обзиром да је именовање улица (и насеља) имало и циљ језичке доминације непријатељских власти током окупације. Тако је, на пример, у Скопљу један од првих задатака новоуспостављеног народног одбора било физичко уклањање уличних табли које је поставио бугарски окупатор, те хитно именовање најважнијих улица и тргова у граду, што су биле Улица маршал Тито, Кеј 3. новембра, Кеј Дмитар Влахов, Илинденска улица, Ул. ЈНА, 29. новембра и др.¹⁷³ У Сплиту, пак, борба против уличних табли почела је

¹⁷³ Димче Зографски и др. (ур.), *Имињата на улиците на Скопје*, (Скопје: Комисијата за именување на улици на Собранието на град Скопје, 1980), 9–10.

већ са првим данима италијанске окупације – редовно су до одласка фашистичких трупа активисти НОП-а зацрњивали мастилом или фарбом нове уличне табле на италијанском језику.¹⁷⁴ Непосредна поратна искуства у Европи показују да чак и у готово разрушеним градовима имена улица могу бити битно питање: 24. маја 1945, ни три недеље од капитулације Трећег рајха, први пут се састала нова цивилна администрација Берлина – осим заиста ургентних питања готово сравњене престонице, као што су опскрба храном и смештај људи без крова над главом, било је покренуто и питање промене назива улица. До 22. јуна исте године, сви називи улица који су асоцирали на скорашњу, сада проскрибовану нацистичку прошлост били су одстрањени скидањем уличних табли и постављањем нових, привремених, начињених од картона и дасака.¹⁷⁵

У првим мирнодопским годинама, службени наративи били су јасно обележени антиокупаторским, антиквислиншким и антимонархистичким стајалиштима, уз неометану примену комунистичких/социјалистичких политика (углавном по узору на тадашњи Совјетски савез). Овакви ресентимани и службена идеологија пригодно су се транспоновали и на симболизацију јавног простора у првим послератним годинама. Борба против квислиншких указа и власти настављена је након рата и обрачуном са просторним заостасцима Недићеве и Павелићеве управе у Београду и Земуну – Народни одбор Земуна тако ставља „ван снаге све одлуке, решења и т. сл. о промени назива улица у Земуну које су објављене за време окупације“, а Извршни народни одбор града Београда мења називе готово свим улицама које су преименоване одлуком квислиншких власти. У значајном броју ово је спроведено враћањем назива улица пре

¹⁷⁴ Marin Kuzmić i dr. (ur.), *Antifašistički Split: ratna kronika 1941. –1945* (Split: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Splita, 2011).

¹⁷⁵ M. Azaryahu, „Renaming the past...“ 37.

квислиншких именовања. Ова друга 'рестаурација' у београдској одонимији имала је сличну логику као и рестауративне праксе током рата – доба окупације и њене уличне маркере је требало пребрисати из мале града и симболички се вратити на пређашње мирнодопско стање. Тако је при првом поратном преименовању 1946. године 18 улица у Београду (без Земуна) добило своје раније име: Браће Амара, Ђорђа Вашингтона (садашња Џорџа Вашингтона), Загребачка, Карнецијева, Матије Гупца, Људевита Посавског, Милана Прибићевића, Стјепана Радића, Томаша Јежа, Топличин венац и др.¹⁷⁶ Међутим, нису сви предратни називи били 'подобни' у новом друштвено-политичком систему: 1946. године долази до преименовања 114 улица – које је, осим назива из недићевског периода, обухватило и значајан број улица које нису мењале име током окупације. Овом одлуком је заправо промењен назив за 52 улице именоване током рата, док су остали називи потицали из предратног доба. Међу таквим улицама биле су и оне које су асоцирале на народе осовинских земаља, те се преименују улице Принца Евгенија (у Улицу браће Барух), Римска (у Павла Папа),¹⁷⁷ а у Земуну је то значило и готово потпуно брисање преосталих одонима јасно асоцираних са немачком етничком заједницом Земуна (посебно Новог Града – Францтала), која је у највећем броју напустила град заједно са окупаторском војском. Тако су преименоване улице: Баденска (у Отњена Прице), Мозерова (Симе Шолаје), Штрацова (Младена Стојановића), Венделинова (Петра Драпшина) и др; ипак, на малобројну заосталу фолксдојческу заједницу подсећала је овом приликом именована Шилерова улица и старији одоним

¹⁷⁶ „Промена назива улица у Београду,“ *Службени гласник Београда* 16, 20. април 1946, 134–135.

¹⁷⁷ А у времену након нормализације југословенско-италијанских односа, једна улица у насељу Шумице биће названа Римском (1969).

Гетеова улица.¹⁷⁸ Под удар (пре)именовања дошли су и одоними који су носили јасне религијске конотације, као и улице које су биле назване по појединим верским великодостојницима: Патријарха Варнаве (ново име – Боре Станковића), Владике Платона (Др Веље Косановића), у Земуну – Жупна (Херцеговачка), Светотројична (Стевана Јовановића), а врло је илустративно за ово скрајњивање верских ознака краткотрајно преименовање земунске Светосавске улице у Улицу Саве Просветитеља.¹⁷⁹

Масовна је била и ревизија уличне номенклатуре која је комеморисала југословенске и српске монархе, а посебно чланове свргнуте династије Карађорђевића. Своје улице изгубили су сви припадници ове владарске породице осим родоначелника: тако обе улице Кнеза Павла (на Душановцу и у центру) бивају преименоване (у Веселина Маслеше и 29. новембра), Краља Петра у центру Београда постаје 7. јула, а у Земуну Маршала Тита, улице Краљице Марије у Земуну и на Палилули – Стјалинова и 27. марта, Кнегиње Олге – Ђуре Ђаковића, Краљевића Томислава – Интернационалних бригада, Престолонаследника Петра – Максима Горког, Кнеза Арсе-на – Владимира Гачиновића итд.¹⁸⁰ Ни многи Обреновићи

¹⁷⁸ „Одлука о промени и давању назива улицама и трговима у Земуну,“ *Службени гласник Народног одбора Града Београда* г. 4 бр. 15–16, 17. 4. 1948, 106.

¹⁷⁹ Преименовање је обављено убрзо након ослобођења Земуна 1944, али је улици враћено 'старо' предратно име Светосавска 1947. године – М. Леко, *н. д.*, 335.

¹⁸⁰ Треба напоменути и да овај талас декомеморације монарха није био потпуно свеобухватан у горе поменутом распону: на пример, док су поједини градови у бившој Југославији названи по краљу Петру задржали своја имена (попут Mrкоњић Града, некадашњег Варџар Вакуфа, и Петровца на мору, некадашње Кастел Laастве), сви градови (и села) именовани по краљу Александру добили су нова имена или су им враћена стара (нпр. Жабљак на Дурмитору, Пунат на Крку, село Велике Ливаде у Банату – данас поново Александрово и др.). На Петра Карађорђевића индиректно је асоцирала и сењачка улица Петра

нису били заборављени, те до 1948. године Улица краља Милана постаје Маршала Тита, Кнегиње Љубице – Болеслава Бјерута, Краља Александра – Булевар Црвене армије, а Краљице Наталије – Народног фронта (Милош и Михаило Обреновић задржаће своје улице). Једнако су промењена многа имена улица која су била именована по домаћим и страним грађанским политичарима (врло често антикомунистички настројеним): Милорада Драшковића (улици враћено претходно име Сремска), Пашићева (названа Нушићева), Трг Николе Пашића у Земуну (Трг Победе), Маршала Пилсудског (за којег је нађена 'адекватнија' пољска замена у виду Тадеуша Кошћушка) и др. Мењани су истовремено и називи многих улица који су имали идеолошки неутрална (најчешће географска) имена, са циљем нових преименовања, најчешће по заслужним појединцима (као што је била честа пракса и ранијих десетлећа). Неофицијелна хијерархија одонима по којима су они који носе имена особа битнији од оних скованих по географским одредницама очито је успостављена још од (пре)именовања у 19. веку, а јавно је нпр. артикулисана после рата у Загребу, где се предлаже да „за улице с низом градњом треба узимати називе југословенских покрајина и градова, (...) а за улице са високом изградњом треба узимати имена истакнутих националних личности, такођер у скупинама с обзиром на њихово значење, дјеловање и вријеме њихова дјеловања.“¹⁸¹

На место проскрибованих квислиншких, монархистичких и других 'непожељних' одонима, инсталirани су по рату називи улица који су меморијализовали нови друштвени поредак, појмове и појединце повезане са њим, те победнике и војне и цивилне жртве Другог светског рата. Правци којима се кретала главнина ослободилачких снага у битки за

Мркоњића, што је био његов војнички псеудоним у доба босанско-херцеговачког устанка.

¹⁸¹ P. Šimunović, *n. d.*, 18. У Загребу су именовања улица традиционално значењски груписала одониме у истом насељу или на истом простору.

Београд названи су Југословенске армије (Булевар Ослобођења, за окупације Шумадијска) и Црвене армије (Улица краља Александра), Цара Николе Другог постала је Маршала Толбухина, а Зринска и Франкопанска улица (у току окупације – Ресавска) именоване су по генералу Жданову. По нетом преминулом председнику САД Рузвелту назvana је дотадашња Гробљанска улица, а по вођи Совјетског савеза Стаљину именована је главна улица у земунском Новом граду (бивша Краљице Марије). Комеморисани су одонимијма и многи истакнути пали припадници антифашистичког покрета Београда и Југославије: улица Лоле Рибара (раније улица Жоржа Клемансоа, за окупације Светогорска), Франца Розмана (Триглавска, за окупације Чајетинска), Вукице Митровић (Златиборска), Генерала Махина (Србобранска), Душана Богдановића (Копаоничка), Ивана Милутиновића (Кнегиње Зорке) и др. Образац (пре)именовања по погинулим борцима и илегалцима, посебно народним херојима Југославије, биће све присутнији у наступајућим годинама, те ће тако почетком 1948. године, у само једном таласу преименовања чак 47 улица добити имена по народним херојима, и то врло често са формалним обликом назива (нпр. Улица народног хероја Здравка Челара, Улица народног хероја Ивана Марковића Ирца, Народног хероја Рифата Бурџевића Трше и сл.),¹⁸² који ће каснијих деценија углавном бити напуштен. Посредно је антифашистичка борба и југословенска поратна политика меморијализована и географским одонимија, те се на београдске улице селе географски називи који су и у другим југословенским градовима често налазили своје место, по 'устаничким' крајевима и локацијама великих партизанских епопеја (Кордунашка – нова улица на Звездари, Кордунашка у Земуну – бивша Василија Лазаревића, Банијска – претходно Которска,

¹⁸² „Одлука о промени и давању назива улицама, пролазима и трговима који немају званичне називе,“ *Службени гласник Народног одбора Града Београда* г. 4 бр. 7, 14. 2. 1948, 45–51.

Зеленгорска – Живка Топаловића, Игманска – Петраљичка итд.), или по местима и регијама које су припојене Југославији у рату или око којих се и даље водила (дипломатска) борба (Тршћанска у Земуну – Јовановска, Корушка – неименована улица у Земуну, Истарска – Љубе Каљевића, Опатијска – Краља Крешимира, за окупације звана Вука Мандушића итд.).

Често су првих година по ослобођењу комеморисани и простори са нешто источније географске ширине – читав низ улица понео је име по градовима Совјетског савеза – улице Кнегиње Персиде и Крунска преименоване су у Московску, а у Земуну је ранија Морфијева улица такође постала Московска; Петроградска улица преименована је у Лењинградску; по местима познатих борби из Другог светског рата именоване су у Земуну такође Лењинградска (бивша Творничка) и Севастопољска (улица Венеција која је спајала Тошин бунар и Ушће), а у Београду Стаљинградска (Поенкареова, за окупације Македонска) и Одеска (Зенклеова, за окупације Михајла Германа). По географским одредницама из СССР-а именоване су до 1948. и Беломорска (нова улица на Лекином брду), Белоруска (нова улица на Бановом брду), Уралска и Камчатска (нове улице на Карабурми), Мурманска и Волгина (улице на Звездари), Орелска, Вороњешка и Грузијска (нове улице на Вождовцу) итд. Комеморативни називи улица по местима, областима и другим совјетским просторним одредницама су, након одонима скованих према разним југословенским топонимима (који су такође масовно били увођени након рата), били најзаступљенији у поратном периоду. Имајући у виду и бројне улице назване по проминентним личностима (често повезаним са антифашистичким ратом) пореклом са подручја Совјетског савеза, улична номенклатура је врло јасно (и јавно) указивала на идеолошку и политичку близост са 'првом земљом социјализма'. Ово је додатно и споменички било потцртано на средишњем београдском тргу, на којем су, уз споменик кнезу Михаилу, након завршетка Београдске

операције покопани посмртни остаци више погинулих Црвеноармејца, на које је подсећао и споменик над њиховим хумкама, који је уједно био и прво споменичко обележје подигнуто у граду након 20. октобра 1944.¹⁸³ Готово истоветна ситуација је била и у Новом Саду где су почетком 1945. испред споменика Светозару Милетићу на главном новосадском тргу свечано сахрањена четири погинула совјетска авијатичара.

Нови друштвени поредак меморијализован је и одонимима који су асоцирали на југословенску НОБ и њене истакнуте учеснике. Два средишња трга у језгру града прозвани су Трг Републике (Кнежев споменик) и Студентски трг (Краљев трг), проглашавши обзناјући промену монархистичког уређења земље (а скупа са већинским преименовањем улица које су раније носиле имена по југословенским и српским династима модерног доба). По сигнификантним датумима и појмовима нове државе прозвани су Трг братства и јединства (Вилсонов трг, за окупације Српски трг), Улица Народне Републике (Хартвигова, за окупације Београдска), Трг победе (Трг Николе Пашића у Земуну, за окупације Већнички трг), 7. јула (Краља Петра), 29. новембра (Кнеза Павла) и др. Првих година народне власти високи државни и партијски руководиоци (осим Тита) нису одонимски комеморисани, али су, од тада актуелних државних главара, своје улице добили Стаљин (у Земуну) и Георги Димитров (бивша Битољска на Палилули и Добановачка у Земуну), који су, уз совјетске команданте Жданова и Толбухина, у ово доба биле једине живе особе са улицама названим по њима у Београду. Од особа по којима су непосредно након рата именоване средишње улице

¹⁸³ При чemu ово није био једини споменик Красноармејцима у граду – до краја новембра 1944. нићи ће у Београду 18 већих и 32 мања споменика совјетским савезницима – Olga Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaja“ – Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954,“ Tokovi istorije 1–2 (2005), 137.

свакако је најзначајнија била Улица маршала Тита (ранија Краља Милана), тако названа 1947. Ово именовање је пригодно проглашено дан пред Титов рођендан на свечаној седници београдског Народног одбора (НО): том приликом („у част 55-те годишњице рођења Маршала Југославије Јосипа Броза Тита“) Тито је проглашен почасним грађанином Београда, Улица краља Милана је преименована у Улицу Маршала Тита, а истом приликом, како се наводи у одлуци, НО „прихвата и потврђује спонтану одлуку грађана, којом је бивши Булевар Кнеза Александра Карађорђевића већ добио назив: Булевар Маршала Тита.“¹⁸⁴ Тако ће Тито имати чак четири значајне саобраћајнице у граду Београду (укључујући и земунску Маршала Тита – предратну Краља Петра, за окупације Адолфа Хитлера, те главну улицу у Бежанији), и то до 1953. године када ће Булевар Маршала Тита добити ново име – Дедињски булевар. Истовремено, по Титу су називане централне градске саобраћајнице које би могли означити као 'владарске улице', односно улице (и тргови) који су претходно носиле имена актуелних или прошлих владара, а сличан је случај био и у многим другим југословенским градовима. Тако је загребачки Трг маршала Тита пре рата био Трг краља Александра, сарајевска Улица маршала Тита – Краља Александра, а скопски *Плоштад маршал Тито* и Улица маршал Тито су били трг и улица Краља Петра. Иако су нове власти инсистирале на дисконтинуитету (и симболичком) са претходним ројалистичким режимом, постојао је одређени континуитет у начинима, па и самим местима идеолошког 'упросторавања' друштвених вредности и 'владарског' представљања.¹⁸⁵

¹⁸⁴ „Одлука (Народног одбора Града Београда)“ Службени гласник Народног одбора Града Београда бр. 21–22 г. 3, 31. 5. 1947.

¹⁸⁵ И то не само по питању именског означавања простора, већ у добро мери и код споменичке меморијализације, политичких ритуала и др; детаљније в. Олга Манојловић Пинтар, „Тито је стена.“ (Дис) континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века, „Годишињак за друштвену историју 2–3 (2004).

Југословенски пут у социјализам

Симболички прекид са претходним друштвеним уређењем (и систематско уклањање подсетника на доба окупације) јасан је преко уличних назива центра града: на подручју садашње општине Стари Град се циљано укидају монархистички називи (и сами систематски увођени претходних деценија), тако да до 1950. године у историјском језгру града остају тек два одонима који комеморишу монархе обновљене Србије (Кнеза Милоша и Кнеза Михаила). Истовремено долази и до инсталирања нових уличних назива у средиште града – закључно са преименовањима из 1949. године у центру је именима и појмовима директно повезаним са НОБ-ом и социјалистичком идеологијом названо 19 од око 130 улица на простору садашње општине Стари Град (при чему је број преименовања био и већи, али су давани и називи који нису директно били повезани са новим поретком). Иако се не ради о високом уделу оваквих назива у номенклатури средишта града, она су често била додељивана централним и најпрометнијим улицама и трговима, чиме се спровела сасвим довољна симболичка интервенција у средиште града и означавање центра битним идеолошким маркерима. Готово истоветне стратегије симболичког овладавања центром града спровођене су и у другим већим градовима Југославије.¹⁸⁶ Овакве политике идентитетског 'преузимања' центра не проводе се само једноставним преименовањем јавних простора и установа, већ и комплекснијим интервенцијама које симболички прерађују и физичке објекте, који се

¹⁸⁶ У центру Загреба се тако до краја 1947. године овај процес симболичке реконфигурације остварио преименовањем 13 улица, које су добиле потпуно нове називе, непосредно комеморишући нови друштвени поредак, међу 190 путних праваца у загребачком Горњем и Доњем Граду; у Сарајеву је, исто тако, у средишњим деловима града (подручје Чаршије и Марин двора) од отприлике 110 улица и тргова на овом простору нова имена повезана са НОБ, радничким покретом и социјалистичким поретком добило њих 29.

могу читати као текст, односно стварањем, разградњом или значењском модификацијом одређених сигнификантних мес-та. У Београду би за ово био пригодан пример београдског 'Кремља', комплекса зграда са обе стране почетка Булевара краља Александра (непосредно након рата булевара Џрвене армије) око Пионирског парка (раније Дворског парка), који су до 1941. били краљевски дворски комплекс и здање југословенске скупштине. После ослобођења, један од првих потеза нових власти било је уклањање железних ограда које су окруживале ове зграде („народна власт нема баријере према народу“) и постављање звезда на врхове купола тадашњих здања Савезног извршног већа и Председништва Србије.¹⁸⁷ Комплекс зграда на самом почетку Булевара краља Александра (тада истоимене улице) ослобођење је дочекао углавном неоштећен и у њега су се почеле усељавати највише установе новоуспостављене федералне републике: у садашњи Дом Народне скупштине уселила се Скупштина ФНРЈ, некадашњи Стари двор постао је седиште Савезне владе, зграда Аграрне банке постала је седиште ЦК КПЈ, док се у прислањајућу зграду некадашњег издавачког предузећа *Време* уселило савезно гласило *Борба*. Установе нове власти су доследно заузеле и просторно и симболички места моћи некадашње Краљевине у самом центру града.

Овај симболичко-архитектонски сплет употребљен је изградњом монументалног Дома синдиката Југославије и обликовањем наслеђајућег Трга Маркса и Енгелса (сада Трг Николе Пашића), чиме су се готово све најважније југословенске институције и организације нашле концентрисане у сублимираном месту моћи (које је и ритуално било промовисано организовањем с почетка честих првомајских и

¹⁸⁷ Сличном логиком је, скоро педесет година након тога, један од првих потеза нове власти у београдској Градској скупштини, након локалних избора 1996. године, било скидање звезде са врха куполе Старог двора и, нешто касније, стављање/враћање двоглавих орлова на то место.

војних парада на том простору). Идеолошки набој овог места требало је додатно унапредити подизањем споменика Марксу и Енгелсу на истоименом тргу, те је расписан и конкурс на којем је победио модернистички апстрактни споменик који је требало „да изрази захвалност народа социјалистичке Југославије оснивачима модерног социјализма.“¹⁸⁸ Конципирање оваквог форумског средишта града ишло је иницијално, по свему судећи, на формирање неупитно централног градског трга, који би и планираним спомеником парирао дотадашњем несумњивом меморијалном оријентиријацијом средишта града – споменику кнезу Михаилу. На крају се одустало од реализације планираног споменика, а делимично и од симболичке концентрације моћи на овом простору. Наиме, са изградњом монументане Палате Федерацije, а касније и небодера за потребе друштвено-политичких организација (укључујући ЦК СКЈ) на Новом Београду, некадашње историјско место политичке моћи Краљевине Југославије, у самом центру Београда се симболички разградило измештањем дела актуелних установа моћи (поменутог СИВ-а и ЦК Партије) на Нови Београд, један од централних идентитетских топоса послератне социјалистичке обнове и изградње.

Подручје савременог Новог Београда је и пре Другог светског рата било виђено као простор урбане изградње, а међу приспелим предлозима тим аустријских архитеката је под називом *Singidunum Novissima* изложио модеран план новог града, мрежне основе са доста зелених површина, а који је укључивао и изградњу сајамског простора.¹⁸⁹ Од многих амбициозних предлога за регулисање новодоступног простора између Београда и Земуна, до 1941. су реализовани само сајмиште и аеродром. Након рата пак, пројектовању и изградњи овог простора приступило се много одлучније. Уз

¹⁸⁸ Milan Šćekić, „Živjeti na trgu,“ *Čovjek i prostor* 9/1987 (1987), 8.

¹⁸⁹ Ранка Гашић, „Старо сајмиште у Београду – Judenlager Semlin - место намерног заборава?“, *Историја 20. века* 29/2 (2011), 135.

подстицај из највиших политичких кругова, отпочело је пројектовање Новог Београда, који је замишљен као пример успешне социјалистичке урбан(истичк)е и грађевинске политике. Прва скица урбанистичке регулације Николе Добровића заснивала се на Корбизјеовим (Le Corbusier) принципима 'сунчаног града' и представљала је основу за расписивање конкурса за генерални план. У априлу (судбоносне) 1948. године, отпочела је и изградња – њој је претходило (а и надаље ће се наставити) насыпање мочварног терена на којем ће ниди будући град. У првим годинама стуб активности представљаће омладинске радне бригаде – млади из читаве Југославије радиће на овом пројекту, да би изградњу касније преузеле грађевинске фирме. Приликом службеног отварања градилишта 11. 4. 1948, савезни министар Влада Зечевић је, обраћајући се бригадирима, рекао: „Када се изгради, Нови Београд ће са старим Београдом чинити нераздвојну целину. Политичко и државно руководство је одлучило да се приступи изградњи Новог Београда, јер су за то створени сви друштвени, економски, политички и државни услови.“¹⁹⁰ Нови град је растао таквом брзином да већ 1952. године добија статус општине, а 1955. му је прикључена и општина Бежанија. Међу првим започетим објектима били су зграда СИВ-а (Палата Федерације), Студентски град, насеље 'Павиљони', хотел Југославија и други. На Новом Београду је планиран још читав низ репрезентативних јавних здања (од којих многа нису изграђена), чиме је овај простор у значајној мери конципиран и као град-споменик који овековечује ново друштвено уређење, стављајући иза себе претходне и политичке и урбанистичке концепте. Нови Београд је, тако, испуњавао и 'двојни задатак' социјалистичке производње града: „одразити адекватно захтјеве социјализма и видљи-

¹⁹⁰ Слободан Ристановић, *То су наших руку дела* (Београд: Одбор ветерана – градитеља Београда и др., 2014), 362. Омладинци су на овом отварању запевали и следеће стихове: „Две су пруге готове, ал' то није доста, градићемо Београд, да буде ко Москва.“ – исто, 363.

вости, али и побиједити велик дио терета сјећања града на предсоцијализам и његове урбане пертиненције.“¹⁹¹ Ово је у знатној мери постизано и преузимањем многих јавних функција које су традиционално биле концентрисане у историјском језгру Београда.

Постепеним дислоцирањем установа политичке моћи на ново место, вероватно се слала и порука о дисконти-нуитету социјалистичке са старом Југославијом, која се, са све убрзанијим процесом децентрализације, и на овај начин идентитетски ограђивала од предратне унитарне државе, и то измештањем дела савезних установа из историјског дела Београда у новоизграђени 'социјалистички' део града. Иницијални је концепт изградње Новог Београда по ослобођењу стремио идеји о новом главном граду "који не само да може да буде сасвим нов и другачији, већ је и физички одвојен од историјске Србије и града Београда, као престонице бивше монархије – као што је за Петра Великог (...) изградња Петрограда представљала нови, чист почетак модерне Русије окренуте Европи, тако је и за носиоце политичке моћи нове Југославије, Нови Београд био кључни симболички прозор ка социјалистичкој будућности."¹⁹² Може се рећи да је подизање Новог Београда, као једне од идеолошко-грађевинских фиксација послератне социјалистичке обнове и изградње, значило и да „подизање новог града подразумева *рушење* успомена и *грађење* својеврсне идеологије заборава“¹⁹³ – између осталог, и заборава на прећашњу политичку историју земље. Међутим, овакав концепт је из више разлога (и

¹⁹¹ Sanja Potkonjak i Tomislav Pletenac, „Grad i ideologija: 'kultura zaborava' na primjeru grada Siska,“ *Etnološka tribina* 19/1 (2007), 177.

¹⁹² Љиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике и др, 2007), 248.

¹⁹³ Olga Manojlović Pintar i Aleksandar Ignjatović, „Prostori selektovanih memorija: Staro Sajmište u Beogradu i сећање на Drugi svestki rat,“ u *Kultura сећања: 1941. Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bošto i dr. (Zagreb: Disput, 2008), 107.

материјалних) углавном био напуштен, тек делимично се остварујући изградњом појединих монументалних објеката, а визија развоја Новог Београда непрестано се трансформисала латентним сукобом између две доминантне архитектонске и урбанистичке идеологије тог периода: модернистичке, односно *ЦИАМ*-ове докме функционалног града, и политичке, марксистичке, у контексту владајућег социјалистичког система.¹⁹⁴ У таквом раскораку, Нови Београд никад није преузео на себе симболику ни центра (савезне) државе, ни центра града, остављајући историјском језгру Београда и даље несумњив примат у конструкцији симболичке топографије града.

Ово у великој мери важи и за одонимско означавање овог новог градског простора. Прва новобеоградска улица која је добила ново име била је Радоја Дакића (која је ишла приближном трасом раније Виноградске) 1948. године, а у истом кварту (тзв. 'Павиљони') су 1953. именоване и новоизграђене улице Похорска, Јоже Влаховића, Луја Адамича и Сремских одреда. Како су трасиране нове улице, тако су добијале и своја имена, те и један од главних путних правца овог дела града, Лењинов булевар, 1957. добија свој назив, а седишта савезних државних и партијских органа у Палати Федерације и небодеру друштвено-политичких организација на Ушћу – своје адресе. Међутим, шездесетих година прошлог века долази до постепеног успоравања у именовању нових улица у читавом Београду, упркос све интензивнијој изградњи града, те све већи број путних правца годинама има привремене називе (последње масовно *en-bloc* именовање београдских улица у социјалистичкој епохи било је 1965. године). Ово сведочи не само о успоравању самог административног процеса, већ можда и о одређеном 'замору' идентитетских политика у јавном градском простору, које су првих година социјалистичке Југославије интензивно спровођене. Тако Београдски пут,

¹⁹⁴ Љ. Благојевић, *н. д.*, 244.

булевар који је спајао Земун са Београдом, тек 1980. године добија 'свечаније' име по Едварду Кардељу (након његове смрти). Нови булевари који су правцем северозапад-југосток просецали део Новог Београда, који је замишљен као његов репрезентативни центар (блокови који су смештени управно на прочеље зграде СИВ-а), имали су привремене десигнације Први, Други и Трећи булевар. Једино ће Први булевар 1969. добити формални назив (Булевар АВНОЈ-а), док ће остале саобраћајнице своје нумеричке називе носити све до распада Југославије.¹⁹⁵ Овакво означавање битних улица на простору који је иницијално замишљен као централни и репрезентативан, сведочи о макар делимичном напуштању оригиналног концепта Новог Београда као својеврсног 'града-споменика'. Овоме у прилог говори и именовање најбитнијег београдског моста на траси новоизграђеног савременог аутопута – мост Газела завршен је 1970, а име му је дао председник конкурсне комисије за градњу моста Милан Ђурић, рекавши да је „овај мост прескочио Саву као газела у скоку.“¹⁹⁶ Супротно овоме, када је 1956. године отворен за саобраћај нови цестовни мост преко Саве, он је службено прозван доста званичније – Мост братства и јединства. Овај је официјелни назив слабо прихваћен међу грађанством, које га до данас најчешће зове Бранков мост (по оближњој Бранковој улици која завршава на мосту). Слично томе, када је под војством совјетских војних инжењера 1946. реконструисан мост преко Дунава који је порушен у току Београдске операције, маршал Тито је 'крстио' овај објекат Мост Црвене армије.¹⁹⁷ Становништво је, с друге стране, овај

¹⁹⁵ Постоји могућност и да ове важније саобраћајнице нису сместа именоване јер су можда биле 'резервисане' да комеморишу појединце који су у доба њихове изградње били живи.

¹⁹⁶ Мирослав Ранковић, *Савски мостови* (Београд: Мирослав Ранковић, 2013), 26.

¹⁹⁷ Радован Ковачевић, „Панчевачки мост 1946. обновили Руси,“ *Политика*, 12. април, 2008.

мост вернакуларном топографском логиком прозвало Панчевачки мост (или Панчевац), што је и до данас једини назив који се користи за овај мост.

Београд је у доба социјализма доживео незапамћен демографски и урбанистички развитак, који је био условљен рапидним развитком привреде и углавном планским инвестирањем у инфраструктуру и друштвене функције у оквирима социјалистичког политичког и економског система. Комунизам, као радикална манифестација модернизма и као веровање у прогрес и замисао просвећене авангарде која дејствује у потпуном јединству, у целости је био окренут будућности.¹⁹⁸ Та (светлија) будућност ка којој се стремило у социјализму, у југословенском случају ће бити нешто другачије виђена него у већини других комунистичких земаља. Посебни југословенски 'пут у социјализам' отпочео је разилажењем са земљама Источног блока, предвођеним СССР-ом, након резолуције Информбираа 1948. Одвајање од главног тока светског комунистичког покрета под вођством московске централе довео је до низа реформи у политичком, привредном и друштвеном животу земље, а, дакако, и до нових видова политичке комуникације са становништвом. Промена политичко-идеолошке дидактике осетила се и при 'упросторавању' друштвених вредности, па и на одонимском плану. У већини југословенских градова то је значило постепено склањање или скрањивање имена улица које су од 1945. масовно комеморисале Совјетски Савез и његове истакнуте појединце, а исти је случај био у главном граду. Стаљин је тако изгубио улице у свим југословенским градовима: у Земуну Стаљинова улица постаје Првомајска, загребачки Трг генералисимуса Стаљина постаје Лењинов, новосадска Стаљинова улица – Ранковићева итд. Ни Москва више није била пожељан симбол, те београдска Московска улица постаје Пролетерских бригада (у Земуну добија име 22. октобра), у Загребу се преименује у Београдску улицу, у

¹⁹⁸ Boris Groys, "Back from the Future", *Third Text* 17/4 (2003), 327.

Новом Саду јој се враћа стари назив Железничка и сл. Репрезентативне београдске и загребачке улице назване по совјетској армији (Булевар Црвене Армије и Улица Црвене Армије) преименоване су у Булевар Револуције и Улицу Социјалистичке револуције, јасно указујући на заокрет ка истицању 'домаћег', југословенског оквира настанка и изградње новог социјалистичког друштва. Након разлаза са земљама 'народне демократије', преименован је велики број београдских улица које су асоцирале на њих – заправо, првенствено на СССР: улице Генерала Жданова и Маршала Толбухина постале су Првог маја (1951) и Ратних војних инвалида (1952), Сталјинградској је 1952. дат њен 'традиционални' назив Македонска, а Лењинградској у Земуну Творничка итд. Нису сви одоними повезани са бившим источним савезницима нестали са мапе Београда, али је то редовно био случај када су у питању биле главне и централне саобраћајнице. Следом ове логике, и посмртни остаци Црвеноармејца, сахрањени на Тргу Републике (и на другим јавним местима у Београду), премештени су на Гробље ослободилаца Београда. Заједно са њима склоњена су и њихова спомен-обележја, чиме су из јавног простора нестали визуелни подсетници на дојучерашњу 'сабрађу' по оружју и идеологији. На београдским улицама заостао је, ипак, одређени број углавном периферних одонима који су комеморисали најчешће географију Совјетског савеза, а даља редовна улична меморијализација Владимира И. Лењина јасно је указивала да дистанцирање од Источног блока није значило и ревизију основних комунистичких начела. Након отпуштања односа са земљама Варшавског уговора после Сталјинове смрти, поново ће доћи до именовања улица по особама и просторима из ових земаља (дакако, у много мањем опсегу него што је то био случај непосредно након рата), а посебно 1965. године, када ће након авионске несреће у којој су погинули совјетске војсковође Жданов и Бирјузов, генерал Жданов и маршал Толбухин добити назад 'своје' раније улице, а по маршалу Бирјузову ће бити именована Космајска улица у центру града.

Новонастали пристисак са Истока крајем четрдесетих година налагао је, осим политичке и војне, и идеолошку мобилизацију: комеморација улица Титовим именом се настављала са још већим жаром, а може се рећи да се идућих година накратко формирао и нови просторно-политички пантеон, имајући у виду и почетак опсежније комеморације водећих руководилаца у градском називљу југословенских градова. Тако Едвард Кардељ добија једну од централних љубљанских улица 1952. године, по Александру Ранковићу су именоване улице у Сарајеву (бивша Стаљинградска улица), Новом Саду (раније Стаљинова) итд. У главном граду Југославије, који је већ имао бар четири саобраћајнице назване по Титу, ово је учињено преименовањем Јужног у булевар Александра Ранковића, Дечанске улице у Едварда Кардеља (а по њему је 1950. названа и једна улица у Бежанији), Влајковићеве у Моше Пијаде, Војводе Глигора у Благоја Нешковића, улице Јована Ристића у Ђиласову, те једног раније неименованог путног правца у насељу Бежанија такође по Миловану Ђиласу. Не само да су водећи руководиоци били комеморисани посредством одонима, већ долази и до преименовања читавих насеља – по Титу су до краја четрдесетих година названи градови у Хрватској (Титова Кореница), Србији (Титово Ужице), Црној Гори (Титоград) и Македонији (Титов Велес), дочим Стрнишче у Словенији 1947. постаје Кидричево, Краљево у Србији 1949. Ранковићево, а Плоче у Хрватској 1950. Кардељево. И на уличним таблама и на географским мапама приказивало се симболичко јединство вођства у тренутку и спољне и унутрашње нестабилности (диференцијација по линији ИБ-а) у земљи. Просторно и, уопште, јавно истицање вође и руководства је у специфичној ситуацији након 1948. служило мобилизаторској сврси, али је представљало и одређену контрадикцију, с обзиром на то да се временом једна од најгласнијих критика југословенских комуниста у односу на СССР односila на развијен култ личности, етатизацију и бирократизацију совјетског друштва. Ова се проглашатврна критика временом делимично потврђивала и кроз реформске

политике у самој земљи (увођење радничког самоуправљања, либерализација уметничке и културне сфере, трансформација КПЈ у СКЈ и др.) и није могла до краја заобићи ни област идеолошке интервенције у јавном простору. Рефлекс овакве политике постао је очит и када су усвојене препоруке Народне скупштине ФНРЈ о „давању имена местима, улицама, привредним организацијама, установама и друштвеним организацијама“ 1953. године, којом се недвосмислено одређивало да се улице и насеља не могу називати именима живих особа – осим ако та особа није Јосип Броз Тито. У Препоруци се наводи да „иако је та пракса била највећим делом израз револуционарног тражења новог ради изражавања пуног прекида са старим друштвеним уређењем,“ такве су одлуке „доношене у највећем броју случајева без тражења сагласности оних чија се имена користе, па често и противно њиховом изричитом непристајању.“ Закључивши како пракса именовања живим руководиоцима „није у складу са друштвеним односима и политичким схватањима социјалистичке демократије“, Скупштина препоручује народним одборима, организацијама и сл., да „већ дата имена измене служећи се именима и називима који одговарају сврси за коју се употребљавају“, а да је за будуће „давање имена друга Тита потребно претходно одборење Савезног извршног већа.“¹⁹⁹

Очito да отклон од деценијских, чак вековних европских пракси именовања улица и насеља по живим особама није био потпун – председник Владе, а касније и Републике је и скупштинским актом санкционисан као симбол, и издвојен од осталих људи. Култ Титове личности је очито био круцијалан у *nation-building*-у нове државе. Тако су силом закона (и политичке воље и процене) постепено сви остали руководиоци партије и државе нестали са уличних табли и географских мапа Југославије, осим председника

¹⁹⁹ „Препорука о давању имена местима, улицама, привредним организацијама, установама и друштвеним организацијама,“ *Службени лист ФНРЈ* бр. 39, г. 9, 23. 9, 1953.

Тита. У Београду је то значило да су тек коју годину раније (пре)именоване улице (поново) добиле нове називе, те се Кардељевој улици враћа претходно име Дечанска, улици Моше Пијаде стари назив Влајковићева, а булевар Александра Ранковића поново постаје Јужни; Ђиласовој улици на Врачару дат је назив Светозара Марковића, а у Бежанији – Земунска улица, а улица Благоја Нешковића постаће Устаничка. У будућности ће високи југословенски функционери бивати одонимски комеморисани тек по њиховој смрти: тако Дечанска (поново) добија ново име (1957) након што је преминуо Моша Пијаде, улица Народне републике преименује се по Борису Кидричу исте године када је преминуо (1953), Улица др Кестера 1958. се преименује у Ђуре Салаја итд. И значајан број страних одличника овековечен је називима београдских улица – често је то чињено као вид меморијализације скорије преминулих државника. Тако је низ улица добио имена нетом по смрти Патриса Лумумбе (1961), Џона Кенедија (1963), Георге Георгију Дежа (1965), Хо Ши Мина (1969), Салвадора Аљендеа (1973) и др. Од овог правила било је изнисака, те је тако етиопски цар Хаиле Селасие добио своју улицу у ширем центру града још за живота, 1972. године.

Од половине педесетих година све је ређе преименовање постојећих улица, а доминира именовање новоизграђених и неименованих путних праваца. До мењања назива улица долазило је најчешће приликом формалног укључивања прериферних насеља у подручје Београда у ужем смислу, када се мењају улични називи у Жаркову, Миријеву, Малом и Великом Мокром Лугу и сл., ако су била истоветна постојећима у централним градским квартовима. Ово није било правило када је реч о улицама у Новом Београду и Земуну, који су се статистички често водили као одвојена насеља, а у Земуну је ово било и питање очувања локалне градске традиције. У новим градским насељима Београда (Видиковац, Миријево, Котеж, Крњача итд.), Земуна (Нова Галеника, Земун Полье) и новобеоградским блоковима, нове улице су

именоване по различитим појмовима, географским одредницама (из Србије, Југославије, спорадично и онима ван земље) и особама (домаћим и страним културним и научним посленицима, политичарима, припадницима НОП-а итд.), а у појединим насељима прикљученим Београду која су раније била самостална села, то је значило и инсталирање одонима по знаменитим појединцима тог подручја (нпр. у Крњачи су улице назване и по мештанима који су били борци и жртве фашистичког терора: Бранку Момирову, Грги Андријановићу и Браћи Марић). Ова врста локалног означавања била је још истакнутија приликом одређивања назива улица у појединим рубним насељима када су, у заокрету вишедеценијског тренда протеривања вернакуларних ознака из градског називља, поједине улице именоване по локалним традиционалним топонимима. Тако је нпр. крајем шездесетих година низ улица у Великом Мокром Лугу службено понео одомаћене називе за дотичне просторе: Милошев кладенац, Петков кладенац, Ристин поток, Стари виногради итд. У Жаркову је у исто доба дошло до именовања улица Змајевац и Репишак према локалном народном предању да је у Жаркову живео змај испружен од Змајевца (глава) до Репишта (реп).²⁰⁰ Слично томе, 1980. године су улице у Миријеву именоване по локалним вернакуларним просторним одредницама (Шеварице, Ђуртово брдо, Градиште и др.), и то не само локалним, већ је једна улица прозвана Два бела голуба, по старом одониму из центра града (некадашњи назив садашње Светогороске улице) који је препознат као доволно сигнификантан да би био сачуван и топографски, макар ван оригиналног простора. Исте године је нешто северније уз Миријевски булевар једна улица прозвана Роспи ћуприја (по старом топониму са тог простора), „по мосту на Миријевском потоку са кога су у време турске владавине бацане у воду жене осуђене на смрт“.²⁰¹

²⁰⁰ Група аутора, *Улице и тргови Београда 2: Н–Ш...*, 654.

²⁰¹ *Исто*, 660.

Од седамдесетих година прошлога века и на службеним разинама се постепено долази до спознаје да називи градских улица не представљају само пуке официјелне просторне оријентире (службено), па ни модус упросторавања владајуће политике и идеологије (неслужбено), већ и специфичну врсту урбаног наслеђа које настаје, нестаје, брише се или чува. У том смислу, 1979. године Градски секретаријат за образовање и културу иницирао је састављање картотеке назива улица која би обухватала хронологију настанка, преобрађаја и пројеката изградње и именовања улица, тргова и споменика (почев од првобитног градског језgra), где би ова документација била и помоћ у раду Комисије за именовање улица, и основ за израду историје улица главног града.²⁰² Систематскији приступ делатности (пре)именовања јавних градских простора, који је, истовремено, у већој мери базиран на увидима о досадашњим начинима и резултатима оваквих пракси, вероватно је и природно произашао из друштвених околности без превеликих политичких ломова, након више од две деценије од турбулентних домаћих и међународних дешавања која су утицала на службене праксе упросторавања идеологије и памћења. Временски одмак од сигнifikантних историјских и политичких догађаја неминовно доводи до донекле смањеног фокуса на политику идентитета, а то се делимично осетило и по питању именовања улица и тргова у Београду, а посебно све ређег преименовања улица које су већ имале свој назив. Међутим, ово 'затишје' у већ готово столетној београдској традицији сталног преименовања улица биће привремено услед наступајућих друштвених промена. Друштвене и политичке полемике на готово целокупном југословенском простору током осамдесетих година, у Србији су се манифестовале и позивима на суштинско редефинисање унутрајугословенских односа, те јавном легитимацијом и отвореним наступањем српског национализма на јавну

²⁰² Група аутора, *Улице и тргови Београда 1: А-М...*, 6.

сцену. Са трансформацијом Савеза комуниста Србије у водећег промотера српског национализма у другој половини деценије, долази и до интензивног преобликовања политичког мозаика, а с временом ће се појављивати и нови политички актери. Антикомунистички, антијугословенски и антититоистички талас ускоро је запљуснуо и улице југословенских градова, па и Београда. Тако је на годишњицу Титове смрти 1990. године, у београдској улици Маршала Тита дошло до масовног окупљања грађана који су тражили, између остalog, и промену њеног назива. Покушаји скидања табли са именом улице били су праћени сукобима са милицијом и повицима демонстраната „Фашиста, фашиста!“²⁰³ Демонстранти су такође више пута скандирали: „Краља Петра улица!“, што је довољно прецизно указивало на политичку митологију која се заговарала, јасно препознавање политичког симболичког потенцијала централних градских одонима међу грађанима, али и већински заборав како пређашњег назива ове улице (Краља Милана), тако и монарха по којем је ова улица некада носила име.

²⁰³ „Југославија 1990“, телевизијска емисија, продукција Хрватска ТВ, децембар 1990.

ТРАДИЦИЈА У ТРАНЗИЦИЈИ. ПОСТ-ГРАД²⁰⁴

Од радног до српског народа²⁰⁵

Епоха која је у Србији започела половином осамдесетих година 20. века, у којој се 'радни народ' постепено трансформисао у искључиво 'српски народ', сведочила је и променама у уличним називима Београда, где су идентитетске политике већинских елита готово истовремено формирале јавне представе које су репрезентовале 'нови' идентитет земље и њених грађана, те уличну мапу главног града. Врело оваквих политика није се ни покушавало сакрити, те тако Народна скупштина Републике Србије 24. јула 1991. године даје препоруку Скупштини града Београда и скупштинама општина да покрену иницијативу за „уклањање из назива градова, тргова, улица, просветних и културних установа, имена личности које су одговорне за пљачку привреде Србије, пресељење њених фабрика и вишедеценијску економску политику на њену штету – као и враћање имена знаменитих личности из српске историје.“²⁰⁶ Еуфемизам „пљачкаши Србије“ скривао је читав низ личности (и појмова) из најновије историје Југославије, дојучерашњих политичких узора и руководилаца истих тих посланика Скупштине

²⁰⁴ Први део поднаслова је оригинално из Мирослава Малешевић, „Традиција у транзицији: у потрази за 'још старијим и лепшим' идентитетом,“ у *Етнологија и антропологија: стање и перспективе*, ур. Љ. Гавриловић, (Београд: Етнографски институт САНУ, 2005).

²⁰⁵ Поднаслов позајмљен из Ivan Čolović, *Bordel ratnika* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2000), 153.

²⁰⁶ И. Анојчић и др, „Заседање Народне скупштине Републике Србије,“ *Политика*, 25 јул, 1991.

(препоруке је усвојила скупштинска већина предвођена Социјалистичком партијом Србије, правном следбеницом СК Србије – већина посланика опозиције бојкотовала је ову седницу Скупштине), са понеком колатералном штетом, те је отпочела кампања (пре)именовања улица која је укључивала и Београд. Како је и раније напомињано, знаковита је како идеолошка и симболичка садржина појмова/имена која се уклањају (декомеморација), тако и оних која се на њихово место инсталирају (комеморација). У првој половини деведесетих из београдске топографије нестале су имена Јосипа Броза Тита (улице у центру и Београда и Земуна), Едварда Кардеља, Маркса и Енгелса, Георги Димитрова (и у Београду и у Земуну), Хо Ши Мина, Хаила Селасија, Стјепана Радића, али и 'братство и јединство', Октобарска револуција итд. Нова имена добили су тада и Доњоградски и Други булевар, те су се својим улицама могле подичити, како је то формулисала Скупштина Србије, „зnamenите личности из српске историје”, и то: 'српски владари', Никола Пашић, Илија Гарашанин, Арсеније Чарнојевић, краљ Петар I Карађорђевић, војвода Бојовић, Жанка Стокић,²⁰⁷ Милан Тепић²⁰⁸, Никола Тесла²⁰⁹, река Сава²¹⁰ итд. 'Част' да буду

²⁰⁷ Претходно се ова улица звала Лазе Симића, а након именовања сењачке улице по Жанки Стокић, по Симићу је прозвана једна улица у Крињачи. Мотив да се баш ова улица назове по Жанки Стокић је била чињеница да је она живела до смрти у тој улици. Интересантно је упоредити резон иза комеморације познате Жанке Стокић и сељења на периферијску улицу готово непознатог Лазе Симића с обзиром на њихову активност у Другом светском рату: док је Жанка Стокић због редовног извођења комичних комада током окупације осуђена на губитак српске грађанске части у трајању од осам година (пресуда је након неког времена пак укинута), Лаза Симић, инжењер и члан КПЈ, рањен је приликом израде експлозива за противокупаторске диверзије заједно са супругом Рахелом Барух, након чега су обоје стрељани – Група аутора. *Улице и тргови Београда I: А–М*, 421.

²⁰⁸ Нескривена је била симболика одузимања назива улице Стјепану Радићу и њено именовање по официру ЈНА који је погинуо 1991. у беловарској касарни (Улица хероја Милана Тепића од 1992), а према

прве јавне површине преименоване у овој епохи имали су Трг Маркса и Енгелса, Трг братства и јединства, Булевар октобарске револуције, и улице Георги Димитрова, Стјепана Радића, Хо Ши Мина и Лењинградска.²¹¹ Већ летимичан поглед на појмове и имена која су нестала са мапе улица указује на симболичко збогом међународном радничком покрету и несврстанима, али и вишенационалној социјалистичкој Југославији. Личности (а у знатно мањој мери и појмови) по којима су пак назване улице већином су 'извађене' из националне историје пре Другог светског рата – упитању је пробрани списак имена која су доживела индиректну 'рехабилитацију' смештањем на плаве уличне табле (Пашић, Гарашанин итд.), и чија се перципирана историјска улога потенцирала у складу са актуелном политичком митологијом и циљевима тог доба (патријарх Чарнојевић, војвода Бојовић и сл.).²¹²

Одрицање од лика и дела доскорашњег шефа (југословенске) државе остваривано је и мењањем имена

исказу тадашњег шефа надлежне комисије, предлог за ово преименовање дошао је из политичких кругова ван састава комисије.

²⁰⁹ Иако је претходно већ имао улицу, и то још за живота, од 1925. године, садашњу улицу Др Александра Костића.

²¹⁰ Савски трг уместо Трга братства и јединства.

²¹¹ „Решење о промени имена улица и тргова у Београду,“ *Службени лист града Београда 5/1992*, 21. март 1992.

²¹² Овакав тренд није уочљив само при преименовањима, већ и код именовања раније неозначених улица при којима се комеморишу собе и појмови који су само коју годину раније сматрани за 'неподобне': тако од 1992. године у Београду постоје и улица Слободана Јовановића, Светог Прохора Пчињског (у јеку тихог сукоба Републике Србије и Српске православне цркве са македонским властима око обележавања Првог заседања АСНОМ-а у истоименом манастиру у јужној Србији), Богојављенска, Божићна и сл. – „Решење о одређивању назива улица на територији општина Палилула, Звездара, Вождовац, Нови Београд, Земун, Савски венац и Стари град,“ *Службени лист града Београда 8/1992*, 15. 5. 1992.

улица које су биле назване по њему, те је београдска улица Маршала Тита 15. маја 1992. службено именована, не претходним њеним именом (Краља Милана), већ Улицом српских владара, као јасан ехо именовања загребачког Трга жртава фашизма у Трг хрватских великана 1990. године.²¹³

Паралеле се могу мажда наћи и у чисто практичним мотивима предлагача преименовања у оба града – Скупштина Србије која је одаслава препоруке о измени назива улица се вероватно нелагодно осећала на адреси у Улици маршала Тита, док је на загребачком Тргу жртава фашизма било седиште тада владајуће Хрватске демократске заједнице. Једна од идеја у надлежној градској комисији како назвати овај путни правац била је и Улица Раствка Немањића, а кроз странице штампе предлагала су се различита имена за једну од главних престоничких улица, као што су продужавање улице Светог Саве до Теразија, те чак и преименовање Маршала Тита у улицу Српске књижевне задруге (где се и налази седиште ове издавачке куће).²¹⁴ Очито је долазило до систематске декомеморације Титовог култа из средишта градова: док је по ослобођењу његово име инсталirано као један од најбитнијих (ако не и најбитнији) идентитетски маркер у урбано називље центра, од 1990. се демонтира његов централни карактер, и са градских мапа и из националних дискурса. Ово је у Београду био резултат и директних политичких интервенција – према исказу некадашњег председника надлежне градске комисије,

²¹³ Слично томе, у чак шест градова у Србији (Пожаревац, Пирот, Александровац, Апатин, Петровац на Млави и Бела Паланка), локалне самоуправе су именовале централне градске саобраћајнице улицом Српских владара, као очито пресликавање ситуације из Београда.

²¹⁴ Претходне, 1991. године и новобеоградској основној школи „Јосип Броз Тито“ промењено је име одлуком општинских власти, а наводно на захтев школског колектива (сасвим у складу са духом времена, ова је школа прозвана „Јован Дучић“) – „Одлука о промени имена Основне школе 'Јосип Броз Тито',“ *Службени лист Града Београда* 24, 4. 12. 1991, 1635.

члановима овог тела је из редова тада владајуће странке директно сугерисано не само да се промени име централне београдске улице назване по Титу и главне земунске улице, већ да се његово име потпуно избрише из градске топографије – ипак је у рубном рурбаном насељу Вишњица сачуван назив улице Маршала Тита. О фокусирању на симболички центар при процесу декомеморације сведочи чињеница да су 'Титове улице' у центру Београда и у Земуну брзо преименоване, док се то у појединим београдским сателитским насељима и селима десило тек 2004. (Батајница), а у некима ни до данас није дошло до преименовања (Вишњица, Добановци, Сланци, Болеч, Лештане и Мељак).

Са симболичког одонимског трона овом су приликом свргнути и марксистички класици, преименовањем средишњег Трга Маркса и Енгелса у Трг Николе Пашића – очеве научног социјализма заменио је отац српског народњаштва, сасвим у сагласности са отклоном од интернационалистичких поставки ка (ре)актуеизованом националном програму који је на терену углавном бивао спровођен у суседним постјугословенским земљама. Ускоро је на овом тргу своје место нашла и реалистичка статуа Николе Пашића аутора Зорана Ивановића, постављена на високом пиједесталу, заузевши место несуђеног (апстрактног) споменика Марксу и Енгелсу, што је слало јасну поруку и о новом доминантном политичком симболизму, али и о новим трендовима у јавној урбanoј пластици. Процес идентитетске (ре)конструкције у готово свим постјугословенским државама одвијао се пријмарно на два колосека: стицањем независности и/или успоном национализ(а)ма, долази до преструктуирања националне свести претварањем латентног, номиналног националног идентитета у еруптивну и искључиву катего-

рију;²¹⁵ док отпочињањем процеса транзиције и напуштањем социјалистичког друштвеног модела долази до дистанцирања, осуде и ревизије социјалистичког периода и идеологије. Нови, етнички идентитетски маркери су тиме били инсталирани у централне градске улице и тргове, и ове је битне просторе требало обележити пригодним симболима који би потпомогли нове националне политике у новим етнонационалним државама: тако су средишње саобраћајнице, на пример, називане по етнонимима (нпр. у Љубљани *Slovenska cesta*, а у Скопљу *Плоштад Македонија*) или државотворно-митским појмовима и кованицама каква је Српских владара у Београду. Ово је посебно било изражено у престоницама нових етнонационалних држава, а треба се подсетити да „главни градови у Средњој и Источној Европи имају суштинску улогу у националним покретима и креирању нових националних идентитета.“²¹⁶

Међутим, 'улична традиција' из овог периода у Београду није ишла на 'реституцију' предратног, 'преткомунистичког' уличног називља, што је био врло чест случај у многим постсоцијалистичким градовима, где је врло брзо устоличен идеолошки концепт 'нормалног', који позиционира социјализам и његово наслеђе као нешто што треба чим пре превазићи или пребрисати.²¹⁷ С почетка деведесетих у Београду улицама по правилу нису враћани пређашњи називи (из било које раније епохе), већ су им давана потпуна нова имена, осим у појединим случајевима, где поново није долазило до потпуне рестаурације – тек делу улице 7. јула

²¹⁵ Мирјана Прошић-Дворнић, „Модели 'ретрадиционализације': пут у будућност враћањем у прошлост,“ *Гласник Етнографског института САНУ* XLIV (1995): 307.

²¹⁶ Laura Kolbe, “Central and Eastern European Capital Cities: Interpreting www-pages – History, Symbols and Identity,” *Planning Perspectives* 22 (2007).

²¹⁷ Krisztina Fehervary, “American Kitchens, Luxury Bathrooms, and the Search for a 'Normal' Life in Postsocialist Hungary,” *Ethnos* 67/3 (2002).

враћен је претходни назив по краљу Петру Карађорђевићу, те је улица Краља Милутина продужена и на део који је раније именован по Хаилу Селасиу. У Земуну је овакав процес био нешто присутнији, па су појединим улицама (Козара, Максима Горког, Маршала Тита, Георги Димитрова и сл.) 1992. године враћена тзв. стара имена (Василија Василијевића, Прегревица, Главна, Добановачка итд.), и то из пригодно одабраног историјског периода, различитог у свакој улици (те тако централна земунска улица Маршала Тита није постала улица Краља Петра I, како је гласио њен назив до рата, већ Главна улица, како се звала до 1923.).²¹⁸ За разлику од главних градова већине других земаља постсоцијализма, Београд у ово доба није доживљавао гласно најављивање симболички повратак на 'старо', 'аутентично' стање, након наводно 'аисторијске' епизоде комунизма – преко урбане топонимије вршила се својеврсна корекција меморије, али без 'револуционарног' дисконтинуитета који би своју легитимизацију покушавао да нађе у прошлости, односно ранијим називима улица. У том смислу, једнако су интересантна и имена улица/тргова која су задржана – иако са истим или сличним контекстом и даље су у граду опстајали Лењинов и булевари Црвене армије, ЈНА и Револуције, улице Генерала Жданова, Ивана Милутиновића, трг Димитрија Туцовића итд. Знатни делови пантеона социјализма и НОБ су преживели у урбаној топонимији.

²¹⁸ Како се наводи, „никада није утврђена објективна дефиниција појма 'стари назив' – када се зна да су од свог настанка неке улице носиле више, неке и по пет-шест имена у току свог трајања, без прецизно утврђеног полазишта остављен је и велики простор за произвољности и манипулатије, тојест да се 'враћањем старог имена' покрива и оно што се под тај појам ни у ком случају не може подвести.“ – Nebojša Dragosavac, „Masovna promena naziva ulica kao deo preimenovanja prošlosti i obračuna sa Narodnooslobodilačkom borbom i avnojevskom Jugoslavijom,“ у *Antifašistički Narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost*, ур. N. Dragosavac (Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941–1945, 2004), 377.

Тадашња владајућа елита се јасно дистанцирала од претходног система одузимајући улице, например, Титу и Кардељу, али није правила потпуни отклон од њега. Српски режим деведесетих година, који би се могао одредити као националистичко-ауторитаран, своју је власт одржавао и средствима националистичке реторике, али не само њима, већ се (попут многих других постсоцијалистичких владајућих структура) није ограничавао на схематски и конзистентан идеолошки поглед на свет, а са циљем одржавања што шире подршке међу становништвом.²¹⁹ Идеолошка (зло)употреба различитих имена и појмова из ближе и даље прошлости инструментализована је за циљеве владајуће номенклатуре у различитим сегментима јавних дискурса, па се током читаве деценије на различите начине рециклирао и политички експлоатисао појам Југославије и југословенства²²⁰ (пригодно и паралелно са самопрокламованим континуитетом СРЈ са СФРЈ), у јеку ратова у бившој држави властита страна често је представљана као 'антифашистичка' у сукобу који се приказивао као продужетак Другог светског рата²²¹ и сл. Политички опортун идејни и симболички еклектицизам манифестовао се и на улицама главног града, где су, захваљујући оваквој идеолошкој неодређености, многи улични називи који су подсећали на баштину НОР и послератне историје остали непромењени.

²¹⁹ Erik Gordi. *Kultura vlasti u Srbiji* (Beograd: Samizdat B92, 2001), 21–33.

²²⁰ При чему је Југославија била плутајући означитељ који је значио различите ствари различитим људима и без идеолошких интервенција деведесетих година, а са којима се значењски потенцијал појма додатно мултиплковао – Marina Simić. „EXIT и Evropu: Popularna muzika i politike identiteta u savremenoj Srbiji,” *Kultura* 116/117 (2006): 117.

²²¹ Ildiko Erdei, „Medijska konstrukcija realnosti korišenjem različitih vremenskih modela i perspektiva,“ u *Kulture u tranziciji*, ur. Mirjana Prošić-Dvornić (Beograd: Plato, 1994): 131.

Истовремено, није дошло ни до обимне ревизије одонима који су именованы по географским одредницама из других југословенских република, што је често био случај у другим земљама проистеклим из СФРЈ. Сваки главни град, као што је већ помињано, преко урбане топонимије маркира симболички и територије у саставу земље, где се по градовима, рекама и сл. на националној/државној територији дају називи улица, чиме се симболички легитимише власт над одређеним подручјима. Деведесетих година пак, Београд је био метропола различитих ентитета: Републике Србије, али и тзв. Савезне Републике Југославије (самопрокламоване наследнице претходне Југославије), а истовремено и духовни и политички центар 'свих Срба', који су са мањим или већим успехом држали под контролом различите делове других бивших југословенских република, са понекад отвореним а понекад скривеним аспирацијама ка обједињавању у једну државу, где је географски простор на који се полагало право био варијаблан, већ у зависности од ратних и/или политичких прилика, све до Карлобага, Карловца и Вировитице, или „од Хоргоша до Драгаша“. Са прилично неодређеним географским опсегом 'националне територије', те јавним пледирањем на континуитет Југославије, не долази до системске реконфигурације симболичке престоничке одонимије која би подразумевала опсежно (пре)именовање улица и тргова које носе имена са географским одредницама. Преименовања у првој половини деведесетих тако не сведоче о преласку на сасвим нови систем симбола и знакова – циљане промене назива одређеног броја улица, пре свега централних саобраћајница, пригодно су кориговале онај сегмент јавне комеморације послератне прошлости од којег су владајући кругови желели да се дистанцирају, док је задржан део назива који баштини ратне и поратне традиције са циљем одржавања привида континуитета из чисто опортунистичких разлога. 'Преименовање прошлости' стало је на попа пута, и то сасвим пригодно. Тако је било могуће да се улица која спаја Дорђол и Варош капију једном половином зове Краља Петра, а другом 7. јула – симболи

који се наизглед међусобно потишу били су сасвим у складу са идентитетском политиком и циљевима владајућег естаблишмента.

Овакве стратегије идеолошког (пре)обликовања уличне номенклатуре су промењене након што је у Београду СПС изгубио власт. Освајање градске власти од стране опозиције од 1997. године води и ка новом преименовању улица, овај пут са другачијим карактеристикама и циљевима. Ограничених обима (због прописа који су налагали верификацију нових назива улица и на републичком нивоу, чиме су постављена ограничења од стране државних власти коју су држале супарничке партије), преименовања су у одређеној мери можда била и средство отпора режиму, а за разлику од претходних промена назива у Београду, готово у целости су представљала рестаурацију претходног називља, махом у ширем центру града.²²² Нова/стара имена добиле су улице са именима и појмовима из НОБ-а и историје српског радничког покрета:²²³ тако је Булевар Револуције постао Булевар краља Александра, Црвене Армије – Јужни булевар, улица Ђуре Стругара – Цариградска, Филипа Филиповића – Сазонова, Ивана Милутиновића – Кнегиње Зорке, Моше Пијаде – Дечанска, Саве Ковачевића – Милешевска, трг Димитрија Туцовића – трг Славија итд. Принцип рестаурације, који црпи свој легитимитет из пређашњег стања урбане топонимије, ипак није био (нити може бити) аутоматски и идеолошки потпуно неутралан – тако улици Лоле Рибара није враћен најрецентнији предратни назив (Жоржа Клемансоа), нити онај који му је претходио (Битољска), већ

²²² Осим у случају Булевара Лењина на Новом Београду, који је именован по Михаилу Пупину, и неколико улица у Земуну. Велики број нових имена улица који је усвојила тадашња Скупштина града Београда није био потврђен од стране меродавног републичког органа управе.

²²³ Са изузетком Улице српских владара, којој је враћен предратни назив Улица краља Милана.

назив Светогорска, који је улица носила до 1922. Слично томе, улица генерала Жданова није постала Зринског и Франкопана, како се звала скоро цело међуратно време, већ Ресавска (што јој је био назив до 1921).²²⁴ Симболичка комеморација (уз истовремену декомеморацију) у периоду 1997–2000. године, за разлику од прећашње, као и свих претходних у београдској историји, није се легитимисала тренутном политичком вољом већ прошлочију. Међутим, 'повратак у прошлост' неизбежно је подразумевао интервенцију у историји, јер и 'поглед уназад' значи повлачење одређене границе до које се гледа – то ипак није био период пре долaska комуниста на власт или 'пре рата', јер су очито и одређени називи улица из доба Краљевине Југославије (француски премијер, хрватски феудалци/национални јунаци итд.), за разлику од неких других, виђени као неадекватни у савременом контексту, и избор је пао на 'традиционалније' називе. Чак и у покушају доследне реституције јавних симболова, арбитрарност је неизбежна, јер једноставно 'премотавање' историје уназад није могуће с обзиром да се симболи из прошлости премештају у савременост ван прећашњег контекста. Ипак, овај талас (пре)именовања у Београду се од свих идућих разликује у томе да је једини доследно враћао старе називе саобраћајница, макар у том процесу била неизбежна одређена 'селекција историје' – будућа преименовања у главном граду Србије редовно су уводила нове десигнације и међу старе улице, чак и када су се представљале као наводни 'повратак традицији'.

²²⁴ Ове су називе поменуте улице носиле кратко током четрдесетих година, а именоване су тако 1943. године указом квислиншких власти, али не би се могло рећи да је овај период узет као симболичка легитимизацијска основа за ову рестаурацију.

„Још старији и лепши“ Београд

У Србији од 2000. године долази до преклапања политичке власти на републичком и градском нивоу, те се (пре)именовање улица наставило у новој консталацији политичке моћи. Петооктобарске промене биле су тек ритуални означитељ почетка другог транзиционог периода, када на наративном нивоу долази до потпуног раскида са послератним наслеђем, а званично се проглашавају пут друштва ка потпуној демократизацији и предузетничко-капиталистичкој економији.²²⁵ На идејном нивоу пак, петооктобарски политички преврат је Други светски рат и социјалистичку прошлост земље славо (односно наставио да шаље) у (јавни) заборав. Како се политика сећања на новију прошлост креира у ходу, као главне смернице дискурзивног обликовања савремене слике Другог светског рата и послератне историје јављају се историографски ревизионизам, банални антикомунизам, селекција меморије и анти-антифашизам.²²⁶ Комисија за споменике, називе тргова и улица Скупштине града, састављена од еминентних јавних личности (књижевници, научници, као и политички посленици), почела је са радом 15. марта 2001. Њен репрезентативни састав није био специфичност Београда – комисије сличног калибра осниване су и у другим транзиционим престоницама, на пример, Сарајеву и Берлину. Ове комисије су, пак, имале различита административна овлашћења, али и смернице и резултате деловања.²²⁷ Београдска комисија, основана

²²⁵ Иван Ковачевић, „Транзициона легенда о добитницима“, *Етноантрополошки проблеми* 1(2) (2006), 17, 18.

²²⁶ Todor Kuljić. *Prevladavanje prošlosti: uzroci pravci promene slike istorije krajem XX veka* (Београд: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002), 405, 441.

²²⁷ B. M. Azaryahu, “German reunification and the politics of street names...,” и Guy M. Robinson, Sten Engelstoft, Alma Pobric, „Remaking Sarajevo: Bosnian Nationalism after the Dayton Accord,“ *Political Geography* 20 (2001): 967–969. Такође је интересантно да је у првој

2001. године, најављивала је да се „треба вратити прове-реним и трајним духовним вредностима српског народа и тиме што ће улице носити старе називе неоправдано потиснуте једностраним вредновањем историје и после 1945. године.“²²⁸ Предлог комисије са почетка 2002. донео је решења за промену 33 назива улица у општинама Стари Град и Врачар, наводно вођен више пута најављиваном рестаурацијом назива улица пре долaska комуниста на власт, са „основним начелом да се улицама, где год је то могуће, врате првобитни називи“²²⁹, те критеријумима попут „враћања првобитних назива улица који одсликавају време њиховог обликовања, а за старо језгро Београда то би били називи из раздобља 1896–1914. године, а за старо језгро Земуна називи са kraja 18. и из 19. века.“²³⁰ Међутим, предложени називи су показивали потпуно обратну ситуацију – од 33 нових имена улица тек њих девет је заправо било 'старо' (из било ког периода београдске историје), а остала су били потпуно нови називи, међу којима су била и имена недавно преминулих савременика чланова Комисије. Предложено је тако преименовање улице генерала Махина у улицу Миће Поповића, Владимира Нешића у Михизову, Ђуре Салаја у Десанке Максимовић, Малајничке у Борислава Пекића. Готово сви називи и имена које је требало променити према овом предлогу била су повезана са НОР, радничким покретом и послератним добом, уз неколико успутних жртава (крајинско село Малајница

'ратној' сарајевској комисији за именовање улица лета 1992. узео учешћа и познати савремени књижевник Миљенко Јерговић – Miljenko Jergović, „Ulica sa viškom povijesti: Kako sam mijenjao ime ulice Vase Miskina,“ *Dani* br. 354, 26. 3. 2004.

²²⁸ I. Vušković, „Imena opet kao nekad,“ *Danas*, 6. april, 2002.

²²⁹ Ј. Д. М., „Називи по делу, а не идеологији,“ *Глас јавности*, 10. 4, 2002.

²³⁰ *Критеријуми за одређивање назива тргова и улица у Београду*, обраћивач: Секретаријат за културу и Комисија за споменике и називе тргова и улица, Београд, 8. март 2003.

познато по боју из Првог српског устанка, Тадеуш Кошћушко, ректор Драгослав Јовановић и Јован Јовановић Змај делом трасе улице назване по њему после рата).²³¹

Уместо најављивање рестаурације (која је у ранијем периоду од 1997. до 2000. доследно спровођена) предложена је 'ревизија без реституције', корекција одонима која је више подсећала на ону с почетка деведесетих, а која је представљана као да је 'враћање стarih назива'. Да је пре у питању циљано симболичко обележавање центра града него враћање стarih имена улица, наговестило је и дуплирање уличних назива (предложена је промена назива Улице 29. новембра у Булевар деспота Стефана, иако је деспот већ дуже од века имао своју улицу ни километар од ове,²³² и дела Улице Тадеуша Кошћушког у Венац Слободана Јовановића, са образложењем да „улица Слободана Јовановића већ постоји, али у неодговарајућем крају града“²³³), као и немушт

²³¹ Такође се поставља питање и да ли у процесу декомеморације, која је јасан политички потез, заиста постоје успутне, случајне жртве. У поменутом предлогу за преименовање, и набројане десигнације које нису директно повезане са комунистичком идеологијом виђене су као погодне за нестанак: србијанско село (макар поприште устаничке битке) и польски историјски лик као ефемерни, предратни ректор Драгослав Јовановић као наклоњен комунистичким студентима, а чак се могла чути претпоставка да и Јован Јовановић Змај има 'путера на глави' (те је његова улица виђена за рестаурацију назива скоро читавом дужином), јер је у неколико својих песама показао симпатије за припаднике Париске комуне – в. Mirko Đorđević. "Vojvodina's Cultural Matrix," in *Vojvodina's Multiethnic Identity: Challenges in 2007–2008*, ed. Pavel Domonji (Belgrade: Helsinki Committe for Human Rights in Serbia, 2008), 35.

²³² Улица Високог Стевана на Дорђолу – деспот је под својим колоквијалним псеудонимом имао своју улицу још од 1896. – М. Леко, *н. д.*, 312, Група аутора. *Улице и тргови Београда I: A-M*, 123, 124, и Бранко Џига Миленковић, *Београд: људи и улице* (Београд: Беостар, 1998), 27.

²³³ Ј. Д. М, „Називи по делу, а не идеологији.“ „Неодговарајући део града“ о којем је реч је Вишњица.

предлог да се Улица Маршала Бирјузова назове Стара Космајска (Космајска, што је стари назив ове улице, већ је постојала и у насељу Жарково). Конфузно предложена одонимска комеморација (дуплирање имена, тек спорадична присутност старих имена и сл.) као да је скривала који је стварни циљ декомеморације – по овом предлогу, на пример, на простору општине Стари Град (историјском језгру Београда) не би остао готово ни један улични назив који би асоцирао на НОБ и послератну историју (осим кратких улица Браће Барух на Дорђолу, те Ђорђа Јовановића, улице назване по надреалисти и партизанском комесару) – геодетски прецизно, из дела града који се перципира као најстарији и историјски, исељава се баштина Другог светског рата и социјализма, а уписује се, не предратна, 'традиционална' одонимија, већ махом нови улични називи са одговарајућом политичком и идеолошком садржином, а са циљем препрезентације српске историје и/или културе кроз урбани текст најстаријег дела главног града. Слично се може рећи и за историјско језгро Земуна, с тим да је овде оваква врста опште декомеморације појмова из одређене епохе углавном и спроведена (део предлога градске комисије за центар Београда на крају није био прихваћен – на подручју општине Стари Град до данас је преостало укупно пет назива улица који су директно повезани или са НОБ или са послератним периодом: Трг Републике, Јелене Ђетковић, Маршала Бирјузова, Ђорђа Јовановића и Браће Барух). Од 2000. до 2008. године, на подручју општине Земун, општинска комисија за споменике и називе улица променила је назив (или дала имена неозначенним путним правцима) за 153 улице, велики број преименовања извршен је у земунском Доњем, Горњем и Новом граду, а према исказу тадашњег члана ове општинске комисије, ишло се на то да се „у старом делу Земуна преименују све улице назване по партизанима или именоване након Другог светског рата.“ Овај циљ готово и да је остварен – у земунском Доњем граду једина улица која би асоцирала на 'инкриминисани' период је 22. октобра (датум ослобођења Земуна од немачког окупатора), а у

кварту Калварија преостао је тек један улични назив који асоцира на ту епоху, и то улица Ивана Горана Ковачића.

Проминентност градског језгра и центра града у целокупном симболичком тексту града је редовна, те су истраживања показала да грађани као симболе свог града пре виде елеменете градског текста који припадају историјском наслеђу него неке друге, што је показано у детаљном истраживању у Загребу,²³⁴ а може се утврдити да је такав случај и у Београду, односно да Београђани придају већу урбанију вредност центру града у односу на његову периферију.²³⁵ Симболичко 'освајање' метафоре центра посредством одонима има јаку дискурзивну моћ при обликовању идентитета, те инцијална усредсређеност на преименовање улица у Старом Граду и Врачару након петооктобарских промена не треба да изненађује. То је подразумевало и предлог надлежне комисије из 2001. за преименовање централног градског трга (Трга Републике), чиме би се постигли и најјачи декларативни ефекти, што, дакако, није случај само у Србији. Бојан Жикић наводи да у честој културној концептуализацији оно са чим се идентификују 'град' и 'центар' јесте град са великим Г, односно сам Београд, при чему Трг Републике преузима на себе, више од осталих простора, симболичке конотације репрезентовања Града као таквог – како симболички овај простор репрезентује целину, задобијање моћи над делом подразумева и симболичку моћ над целином. Истовремено, симболичка контрола над тргом значи и контролу над оним што он репрезентује – Београд, али и оно што представа о главном граду конотира у нашем социо-културном контексту, а то је представа о држави и представе о њеном друштву и култури.²³⁶ Предложена

²³⁴ Ognjen Čaldarović, *Suvremeno društvo i urbanizacija* (Zagreb: Školska knjiga, 1987), 217, 218.

²³⁵ Бојан Жикић, „Когнитивне 'приче за дечаке': урбани фолклор и урбана топографија,“ *Етноантрополошки проблеми* 2/1 (2007), 86.

²³⁶ Исто, 88.

промена назива Трга Републике, који означава републикаско послератно уређење, у назив Позоришни трг (од 1896. неактуелан) имала је потенцијалну комуникацијску снагу знатних размера, јер би промена назива симболичког центра, не само Београда, већ у доброј мери и земље, означавала јасан дисkontинуитет, чак и симболичко анулирање ефеката ратне и послератне историје – истовремено би то била и политичка декларација са снажном прокламативном вредношћу (што је чест пратилац преименовања топонима) која обзнањује значајне промене.²³⁷

Симболичко освајање одређених градских простора се може спровести и неофицијелно, мимо политика именовања, меморијализације или физичке интервенције од стране званичних предузетника идентитета, и то често као опозициона или алтернативна друштвена пракса. Овакве апрапријације путем различитих ритуалних и социјалних пракси (које нису примарни интерес овог истраживања) могу довести и до стварања нових значења одређеног простора која могу бити супротна већинским или званичним идентитетским политикама. Креирање алтернативних сигнификантних урбаних места која парирају постојећим елаборирано је антрополошки на примерима политичких борби у транзиционим престоницама – конструисање опозиционог и антирежимског симболичког простора на главним градским трговима.²³⁸ И главни београдски трг већ на почецима вишестраначја у Србији постаје високо политизован и симболички набијен простор, много више од осталих проминентних градских простора, и то најкасније од демонстрација 9. марта 1991. (а може се рећи и раније, имајући у виду редовна окупљања присталица новооснованих странака на овом тргу). Овакав симболички квалитет Трга Републике остварује се и кроз до скоро популарну

²³⁷ M. Azaryahu, “German reunification..,” 481.

²³⁸ Нпр. у Софији – в. Radost Ivanova, *Zbogom dinosauri, dobrodošli krokodili!* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2000), 27.

неформалну десигнацију 'Трг слободе' којом се алутирало на овај трг као на простор политичке слободе и углавном неспутане демократске акције. Ово је посебно дошло до изражaja у време грађанских и студенстских протеста 1996. и 1997. године, када су опозиционе демонстрације развиле читав низ просторних стратегија које су укључивале апрапријацију симболичког јавног простора са циљем иновативне и суптилне критике режима, и управо је овакво преклапање политичког са географским, просторним дискурсом омогућило да сигнификантна места попут Трга Републике буду средства акција критике режима у недостатку других видова исказивања незадовољства (као што су монополизовани медији нпр.).²³⁹

Потпуно брисање 'непожељних' имена и појмова из урбане топонимије језгра престонице, које је метафорички центар земље и које се перципира као историјски аутентичан део града, уз истовремено обележавање 'пожељним' (не нужно и старијим) именима и појмовима, не обликује само систем одонима у центру, већ посредно и гледање на националну историју и културу. Усредређивање на симболички центар није случајно, јер оно конотира историју, аутентичност, традицију. Тако је надлежна београдска комисија (у првом саставу након петооктобарских промена), између остalog, „закључила да ће укинуте називе улица у централним зонама Београда 'преместити' у делове Београда изграђене после Другог светског рата, где и временски припадају.“²⁴⁰ 'Временско припадање' одређених људи и/или појмова комбиновано са урбаним симболичком географијом центра и периферије (где су обе категорије потпуно арбитрарне), чини део процеса 'реконфигурације' времена и простора који прати

²³⁹ Ivana Spasić i Đorđe Pavićević, „Simbolizacija i kolektivni identitet u građanskom protestu,“ *Sociologija* 39/1 (1997). О политичким акцијама и Тргу Републике в. и Stef Jansen, „The streets of Beograd: Urban space and protest identities in Serbia,“ *Political Geography* 20 (2001).

²⁴⁰ I. Vušković, „Imena opet kao nekad.“

промену политичког поретка, а за шта је метафорично, на пример, залагање за 'селидбу' улице проф. Слободана Јовановића (са свим конотацијама које она носи) из предграђа у центар града, те истовремену деложацију, на пример, улице проф. Драгослава Јовановића (са свим својим симболичким пртљагом) из центра у вальда неко насеље ван центра, једног дана, ако и тада. Истовремено се ради и о трансферу једног политичког симбола у центар, не само града као текста, већ и центар историје, те слање другог на периферију града, али и националног дискурса. Ипак, Јовановићи на крају нису 'променили адресе' – 'прокламативна вредност' предложених промена била је превише евидентна и очито у превеликом раскораку са расположењем јавности у то доба, те је сет нових имена, међу којима су била нека и више него контроверзна, био попраћен знатним негодовањем. Међутим, упркос томе, надлежна комисија, у парцијално промењеном саставу већ следеће године усваја већину предложених измена (26 од 33), те се процес преименовања наставља, уз делимични програмски и кадровски континуитет. Преименовање Трга Републике се показало као превелики залогај, а са различитим образложењима, одложене су и промене назива улица Драгослава Јовановића, Вукице Митровић, Тадеуша Кошћушка итд.²⁴¹ Иако су наишла на негодовање у једном делу јавности, већина нових имена ипак је имплементирана, што указује на пресудност јавне сфере и центара моћи и на овај сегмент урбане (ре)конструкције.

Процес преименовања улица прилично се убрзао, те је од почетка 2004. до априла 2008. само у градском подручју Града Београда званично промењен назив (а да се ту не убрајају улице и тргови који су били нумерички или описно означени, попут Алтина 1, Нова 2, Кружни пут 6, Игманска 1. прилаз и сл.) 126 улица, тргова и паркова, од чега 45 нових имена представљају враћање старог назива (из било које

²⁴¹ Д. Радека, „Нових 26 имена“, *Вечерње новости*, 3. април, 2003.

епохе).²⁴² Упореди ли се ова бројка са 153 промењена улична назива у административним подручјима десетомилионске Москве,²⁴³ скоро двоструко већег Букурешта (288 промена),²⁴⁴ и административним окрузима (*Bezirk*) који су обухватали некадашњи Источни Берлин, приближно велик као Београд (мање од 80),²⁴⁵ у периоду од почетка транзиције до 1997, стиче се утисак о прилично опсежном процесу преименовања у Београду у периоду од четири године. Већ 2004. долази до (пре)именовања 192 улице, од којих је велика већина у граду Београду *in stricto sensu* (а све на територији тзв. градских општина), од чега је 95 улица именовано први пут (улице попут 45. нова улица, Нова 4, Смедеревски пут 2. прилаз, Орловско сокаче 3, и сл.), а осталим улицама (скоро стотину њих) су промењена имена. Ради се о најобимнијем преименовању београдских улица у овом веку, док је следећих година изразитији био темпо именовања улица, и то махом у сателитским насељима Београда (попут Батајнице, Сремчице, Остружнице и сл.), док су преименовања улица, иако бројна, бројчано мања него 2004. Заједнички именитељ и овог таласа (од почетка 2004. до данас) преименовања улица је декомеморација особа и појмова повезаних са Другим светским ратом, послератном историјом и радничким покретом (од 126 улица у градском подручју

²⁴² О обиму (пре)именовања говори и податак да је од око 2500 улица у Београду, од фебруара 2004. до половине 2006. име променило преко 500 улица (Z. Vuković, „Česte promene ulica zbunjuju građane,“ *Danas*, 15. август, 2006), међутим, овде је реч о називима улица у најшире схваћеном урбаним подручју града, и по среди су не само преименовања, већ и нова именовања до тада безимених или улица са описним или локацијским називима.

²⁴³ Robert Arbenbright, “Remaking Moscow: New Places, New Selves,” *Geographical Review* Vol. 89, No. 1 (1999), 14.

²⁴⁴ Duncan Light, “Street names in Bucharest, 1990–1997: exploring the modern historical geographies of post-socialist change,” *Journal of Historical Geography* 30 (2004), 160.

²⁴⁵ M. Azaryahu, *n. d.*

којима су промењена имена за поменуте четири године, само њих 18 нема директну асоцијацију са овом историјском епохом, и већином се ради о географским појмовима), и то све отвореније, с обзиром на то да враћање старијих назива улица не само да није правило, већ се мењају и имена улица која од свог настанка имају називе повезане са поменутом епохом и идеологијом (19 њих до априла 2008). Иако то није било гласно најављивано као у претходним периодима, декомеморација НОБ и социјализма као један од циљева преименовања није ни скривана, иако су се као равноправни разлози спомињали и други мотиви, попут дуплих имена улица и сл. Као мотив за преименовања навођено је и исправљање грешака из претходног периода и неправди у ранијим преименовањима улица и тргова – како се наводи, „направљена је неправда после Другог светског рата, кад једном тако направите неправду, чин који се данас сматра недопустивим у демократским оквирима, онда имате дилему да ли да тај неправедни чин исправите... или ради се о неком општем принципу промена улица, барем оних које су промењене након Другог светског рата; враћање на предратне називе јесте било исправљање одређене неправде.“²⁴⁶

Преименовања у овом периоду и даље карактерише и ревизија послератних назива углавном без реституције претходних имена улица (већ и прихватањем нових имена предложених 2002), која је спровођена и када стари називи нису били присутни у актуелној урбаној топонимији,²⁴⁷ а због природе процеса најчешће и са арбитрарним критерију-

²⁴⁶ Исказ чланице надлежне градске комисије (сазив након 2005. године) у филму „Нестанак хероја“, документарни филм, редитељ Иван Мандић, продукција Академски филмски центар Дом културе Студентски град, 2009.

²⁴⁷ Тако Партизанском путу није враћен ниједан од два претходна назива (Миријевски булевар/пут или Бартуова улица) већ је дат назив Улица Драгослава Срејовића, Мирка Томића није постала Ластовска него Симе Лозанића итд.

мима. Тако улица Вељка Лукића Курјака изнад Аутокоманде није добила свој прећашњи назив (18. октобра) већ Генерала Павла Јуришића Штурма, иако је, тек пола километра даље, постојала, а и даље постоји, Улица генерала Штурма (поред Ужичке улице). Дуплирање назива улица, које би се преименовањем требало отклонити, у журби да се одстрane поједина имена и појмови се заправо репродуковало, те је 2004. (осим деспота Стефана, који је добио још једну улицу) улица Јанка Лисака у Земуну променила назив у улицу Јосипа Кулунцића, да би већ следеће године Јосип Кулунцић добио још једну улицу, овај пут у Малом Мокром Лугу.²⁴⁸ Дупли називи улица у граду су, по свему судећи, често били излика за склањање одређених назива улица из урбане топонимије, с обзиром на то да се најчешће не покреће питање дуплих назива улица (нпр. улице цара Душана и у Земуну и на Дорђолу, Карађорђеве улице у Земуну и Београду итд., а које имају и старије, 'традиционалне' називе), осим ако нису повезани са епохом или географијом (нпр. преименовање Сплитске улице у Земуну у Апатинску 2008.) која није идеолошки курентна.²⁴⁹ Да је такав случај

²⁴⁸ Према исказу тадашњег председника надлежне градске комисије, двострука комеморација деспота Стефана Лазаревића и Павла Јуришића (а која је, по свему судећи, крила изгледа примарни мотив декомеморације) спроведена је на инсистирање члана надлежне комисије постављеног из реда ДС-а. Занимљиво је поменути да се ово очито дуплирање назива изгледа покушало образложити нерепрезентативношћу постојеће Штурмове улице, односно чињеницом да се ради о краткој улици – тако у материјалима комисије у делу који се бави преименовањем Лукићеве у (другу) Штурмову улицу стоји: „Пажња: Постојећа Улица генерала Штурма, која је именована 1935. у СО Савски венац има свега два кућна броја.“ – *Предлог решења о промени назива улица на територији градских општина: Звездара, Палилула, Савски Венац...* Обрађивач: Секретаријат за културу, Београд, 2002, 16.

²⁴⁹ Како наводе информанти, чланови београдске и земунске комисије за преименовање, дуплети, иста имена улица, у Земуну су пак били толерисани због специфичности ове београдске општине. Међутим, и

сведочи исказ председника надлежне комисије након 2005. године да „не нестају улице народних хероја, него је по народним херојима названо више улица у Београду истим именом... Било је на пример 14 улица Моше Пијаде, па кад смо укидали улице назване по њему нисмо његово име избрисали из града, већ уместо тих 14 улица сада има једну.“²⁵⁰ Тако та једна улица Моше Пијаде заправо и није у Београду, већ у селу Сланци крај Београда (а у оквиру градске општине Палилула), у којем се налази такође и Карађорђева улица (која као ни Карађорђеве улице у Савамали, Земуну, Остружници и Умки, све на подручјима градских општина, није виђена за преименовање).

Арбитрарност је неизбежна и при процесу рестаурације пређашњих назива улица, која је такође спровођена (са произвољно одабраним историјским периодом из којега се узима улични назив), где је за брзу декомеморацију одређених људи и/или појмова био пригодан и повратак на стање топонимије у време немачке окупације (те је тако Улица Милана Илића Чиче добила име Улица виле Равијојле, што је био њен назив од 1943– 1946, а не Нинчићева, како се звала до 1943; исто тако је Мославачка улица постала Каменорезачка, како јој је био назив за време окупације). Оно што посебно разликује преименовања у овом периоду у односу на претходна је масовније мењање имена улицама којима је то и првобитно име – тако ни „млађи делови града“, који су нешто раније били замишљени као 'уточиште' бораца и осталих који су 'почишћени' из старијих квартова, нису више погодни да носе одређене уличне табле. Оригинални

ту је долазило до арбитрарности и суштинске евалуације значаја одређеног назива, што је видљиво из горе споменутог укидања земунског дуплета названог по Сплиту. Такође треба имати у виду и чињеницу да је од свих тзв. градских општина једино Земун имао и своју комисију за именовање улица, чиме је процес предлагања нових назива био нешто компликованији него за друге делове града.

²⁵⁰ Из документарног филма „Нестанак хероја“.

називи улица на Миријеву, Жаркову, Видиковцу и другде, такође су предмет ревизије, која иде и до мењања улица названих по погинулим антифашистичким борцима, новоскројеним вернакуларним одредницама – тако је нпр. Партизанска улица на Видиковцу прозвана Видиковачки венац, а улица Фрање Огулинца улицом Звездарских јелки.²⁵¹ Идеолошки контекст оваквих поступака можда најсликовитије приказује случај улице Алије Алијагића која је 2005. преименована у улицу Милорада Драшковића – историјска иронија да улицу названу по атентатору добије његова жртва не само да сведочи о привремености званичних верзија прошлости, већ и о циљу оваквих преименовања да 'изкокрену' и 'прераде' слику историје и нације и путем уличних табли. Да је такав случај и у најновије доба, те да се не ради о враћању старог називља и исправљању 'топонимијског насиља' претходних властодржаца, сведочи и улица једног другог атентатора у центру Београда, по коме је улица назvana након рата, 1947. године, а чије име није на листи чекања за преименовање – пређашњом логиком, Улица Гаврила Принципа би требало да постане улица Фрање Фердинанда. Да није у питању симболичко дистанцирање од насиљних метода у политици сведочи и именовање једне улице по Драгутину Димитријевићу Апису (Игманска 1. прилаз, сада Аписова улица) 2004. године, који је пред српским војним судом у Солунском процесу осуђен за тешка кривична дела, а рехабилитован је пред комунистичким судом после рата, што такође илуструје да принципијелност

²⁵¹ Интерни документ надлежне градске комисије наводи да је предложени нови назив за Улицу Фрање Огулинца (којој је то и оригинално име – по изградњи, улица је 1946. означена као Нова улица, да би 1948. добила назив по партизанском борцу – М. Леко, н. д., 1265, 1519) настао овако – „Улица звездарских јелки – у пределу ове улице је засађен велики број јелки, што је инспирисало МЗ *Северни булевар* да предложи овај назив.“ – *Предлог решења о промени назива улица на територији градских општина: Звездара, Палилула, Савски Венац...* Обрађивач: Секретаријат за културу, Београд, 2002, 9.

у 'премотавању историје' ретко може да буде присутна и да је опортуна селективност чешће њена карактеристика.²⁵² Очито да рестаурација одонима није циљ преименовања, с обзиром на то да се задржавају називи 'прихватљивог' историјског и/или симболичког садржаја, чак и ако су у градски текст уведени од стране 'неприхватљивих' властодржаца, већ је пре у питању, и у ранијим епохама виђено, кројење града као текста избацивањем и/или маргинализовањем тренутно 'неодговарајућих' имена или појмова, и инсталирањем политички и симболички више 'одговарајућих', чиме се оваква пракса показује као једнако политички мотивисана, колико и она (ранија) коју се покушава 'исправити' и осудити.

У Србији, према Дубравки Стојановић, тренутни политички поредак формиран након 2000. године и даље је у потрази за својим идентитетом и идеолошком легитимацијом, и то при константном преструктуирању савезништава међу политичким странкама, које покушавају да нађу одговарајућу идеолошку комбинацију која би им осигурала останак на власти. У овом трагању за одговарајућим идеолошким компонентама присутна је и стална потрага за историјским периодима који би се могли представити као нова 'златна доба' на основу којих би се могла конструисати пожељна представа наводно доследне повезаности нових политичких елита са 'традицијом'. Ово тражење 'боље прошлости' обично започиње са избацивањем оних делова историје који не одговарају властима, који компромитују слику 'историјске безгрешности' нације, или који можда

²⁵² Тако је предлог за именовање једне београдске улице по Апису у документу надлежне комисије попраћен његовом краћом биографијом у којој, између остalog, стоји: „Један је од оснивача тајног удружења *Уједињење или смрт (Црна рука)*. На Солунском процесу са још два мајора, пуковник Апис је осуђен на смрт као инспиратор убиства краљевског паре. Рехабилитовани су 1953. године.“ – *Концепт резервног фонда назива улица*, Скупштина града Београда и Комисија за споменике и називе тргова и улица, Београд, 1998, 6.

подсећају грађане на нека 'срећнија времена'.²⁵³ Оно што се кроз читање трансформације града као текста и промена уличних назива може поближе одредити јесу та 'златна доба', нулте тачке на које се национални дискурс враћа у циљу конструкције савременог идентитета. Рестауративни процес (када се проводи) управо указује на ово, као и садржај комеморативног фонда који се инсталира, пошто се или враћа стање одонимије из пројектованог 'златног доба', или се инсталирају називи који асоцирају на њега. Тако београдска комисија за споменике и називе улица 2001. године одређује²⁵⁴ да би улицама требало да се врате називи из доба у којима су и обликоване, а то би за језгро Београда био период 1896–1914, а за језгро Земуна крај 18. века и 19. век. Остављајући по страни питање да ли су (тек) у овом периоду обликоване београдске улице, предложени временски одсечци кристално јасно назначају симболички пакет жељене рестаурације: у Београду је то доба пре формирања Краљевине СХС, а након великог преименовања улица из 1895/1896. када су систематски побрисани локални и верна-куларни одоними, а уведени називи са јасним националним конотацијама, значи најзрелије доба српске монархије. У Земуну је пак супротна ситуација: пошто су у истом том периоду земунским улицама царевале и краљевале аустро-угарске уличне десигнације, за Земун се предлаже период када су улице већином носиле локална и колоквијална обележја. Оваква (пре)именовања наводно представљају повратак на старе (измишљене) традиције, а у бити су конструкција нових 'традиција', сасвим у складу са сличним идентитетским праксама у савременом периоду – најразличи-

²⁵³ Dubravka Stojanović, „Godina okupacije: slika ‘1945’ u srpskim udžbenicima istorije,“ u *Kultura sjećanja: 1945*, ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek (Zagreb: Disput, 2009), 266.

²⁵⁴ Критеријуми донети 2001, а делимично ревидирани 2003: *Критеријуми за одређивање назива тргова и улица у Београду*, обраћивач: Секретаријат за културу и Комисија за споменике и називе тргова и улица, Београд, 8. март 2003.

тије врсте прошлих традиција, идентитета, културних особености 'откривају се', односно измишљају у 'транзицијско' доба, а са циљем изградње савремене слике нације и државе.²⁵⁵ (Пре)именовањима улица давањем комеморативних назива из прошлости, или именима и појмовима који конотирају тек одређене историјске периоде (најчешће заобилазећи онај најрецентнији), ствара се одонимска слика „још старијег и лепшег“ Београда, која наводно више препрезентује београдску прошлост, а заправо је у већој мери одраз савремених схватања идентитета.²⁵⁶ Овакве идентитетске политике прате обрасце идеолошко-политичких пракси у многим постјугословенским земљама које симболичке основе изградње савремених идентитета налазе у ранијим повесним традицијама и елементима, уз често игнорисање најновијег културног и/или идеолошког наслеђа, те би се овакве дискурзивне политику могле означити и као „симулација континуитета“.²⁵⁷ Истовремено, ове политike у знатној мери прате трендове у другим источноевропским земљама у којима занемаривање скоро свих аспеката социјалистичког искуства (укључујући и оног модернистичког) иде руку под руку са агендама реегзотизације, реоријентализације и реантиквизације.²⁵⁸

²⁵⁵ В. М. Малешевић, „Традиција у транзицији...“

²⁵⁶ Где битне елементе (нај)новијег, савременог идентитета у Србији чине православље, „сан о Златном добу Шљиве“ и наслеђено комунистичко/социјалистичко виђење света – Ljiljana Gavrilović, „Implicitna ideologija: Ograničavajući faktor multikulturalizma u Srbiji,“ u *Modeli kulturne politike i uslovima multikulturalnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa*, ur. Lj. Mitrović i dr (Niš: Filozofski fakultet u Nišu, 2004), 114.

²⁵⁷ Мирослава Малешевић, „Насиље идентитета,“ у *Културне паралеле: свакодневна култура у социјалистичком периоду*, ур. З. Дивац (Београд: Етнографски институт САНУ, 2008), 17.

²⁵⁸ B. Groys, *n. d.* 327.

'Постсоцијалистичка' и 'постмодерна' ситуација

За разлику од многих преименовања у ранијим епохама, не само код нас, таласи комеморације у урбаној топонимији Београда последњих десет година не би се могли окарактерисати као тзв. 'ритуал револуције',²⁵⁹ с обзиром на то да недостаје отворени проглашавајући ефекти реконфигурације градског текста. Азарјаху наводи да се интервенције у урбаној топонимији спроводе глатко и гласно када је на делу ауторитарна власт или је присутан општи друштвени консензус – у обратном случају, промене наилазе на противљења и често постају предмет политичке борбе. Вероватно свест о непостојању опште или већинске подршке значајном делу нове комеморативне симболике (а у значајној мери и декомеморацији) условљава одсуство отворене проглашавајуће нових елемената идентитета у архитектуру, те спровођење 'посредних' стратегија при реконфигурацији градског симболичког простора, попут трансфера значења на нови одоним,²⁶⁰ или тихе комеморације на просторној (и симболичној) периферији. Слично процесу премештања топонима који се декомеморишу из центра на периферију (и просторну и симболичку), при комеморацији особа или појмова који тренутно нису друштвено неспорни симболи не иде се на изравно учитавање у опште видљив урбани (и симболички) простор центра (или близу центра), већ у мање проминентан простор периферије, често не да би остали на тој периферији, већ вероватно са интенцијом да се, попут предложеног трансфера Слободана Јовановића из

²⁵⁹ M. Azaryahu, *n. d.*

²⁶⁰ Попут преименовања новобеоградске Улице пролетерске солидарности у Улицу антифашистичке борбе које је, и не узимајући у обзир непознавање или неразумевање садржаја појма који се декомеморисао, образложено, изменећу осталог, и потребом да се „истакну ослободилачке традиције нашег народа које нису идеолошки обожене“ – „Улица антифашистичке борбе,“ вест агенције *Бета* на интернетском порталу *B92* (b92.net), архива вести 19. октобар, 2007.

Вишњице у Стари Град (и са руба националне митологије у њено средиште), у одговарајућем тренутку почну приближавати и просторном и симболичком центру.²⁶¹ Да је такав случај сведочи комеморација Слободана Јовановића скоро десет година након првог, неуспешлог покушаја сељења са периферије у центар, када је плато испред Правног факултета у децембру 2011. свечано, уз присуство високих званицица, назван Плато Слободана Јовановића, јер су се очито стекли потпунији друштвени и политички услови за гласну декларативну просторну комеморацију и давање проминентије улоге овој историјској личности у новој политичкој и националној митологији у Србији.²⁶² Постојање фрагментованог колективног сећања и конфликтних идентитета у савременим друштвима неумитно утиче и на симболизацију јавног простора. Као и у многим другим земљама у најновије доба, владајуће политичке и друштвене елите, најмоћнији предузетници идентитета у Србији, обично имплементирају своју идеолошку агенду у урбани простор, али и наилазе на противљење које израња из различитих друштвених група. Насупрот службеним или преовлађајућим политикама идентитета и култура сећања, могу се налазити мањински и опозициони дискурси идентитета и сећања, који не морају нужно налазити изражaja у јавној сferи. И идентитет и сећање представљају полиморфне и динамичке категорије

²⁶¹ Овакво приближавање одређених симбола у виду особа или појмова ближе симболичком центру, или њихова репрезентативнија комеморација, почела је бивати спровођена већ 1992. године, када је промењен назив улици Милоша Црњанског у рурбанији МЗ Раковица село, а по њему названа неименована улица у репрезентативијем новоизграђеном насељу Вишњичка бања – „Решење о одређивању назива улица на територији општина Палилула, Звездара, Вождовац, Нови Београд, Земун, Савски венац и Стари град,“ *Службени лист града Београда* 8/1992, 15. 5. 1992.

²⁶² Сасвим пригодно, овакав чин просторне комеморације био је координисан са претходним издавањем новчанице са Јовановићевим ликом и премештањем његових земних остатака у Београд.

које због своје историјске условљеност увек бивају доведене у питање. Тако преовлађајућим идентитетским политикама могу да се супротставе мањинске политике идентитета, а владајућем поретку сећања противсећања или контрасећања, која могу бити конфинирана у целости у приватну сферу, а могу бити и јавно промовисана – за Фукоа контрасећање представља онај простор где субјективитет појединца исказује отпор према службеним верзијама историјског континуитета, те се тако увек изнова реализује као субјективитет.²⁶³ Оваква мањинска противсећања и мањинске варијанте идентитета могу се тако и јавно артикулисати, што укључује потенцијално и спровођење 'контра-политика' јавног простора и његовог симболичког дефинисања, где ови мањински дискурси идентитета и сећања са више или мање успеха утичу на креирање градског текста.

Овако супротстављена политичка и идеолошка гледишта укрстиће се више пута и 'на улици', а то је у Београду највише дошло до изражaja приликом именовања једног булевара по Зорану Ђинђићу. Убрзо након Ђинђићеве трагичне смрти 2003. године, одређени број општинских власти у Србији покренуо је иницијативе за преименовање градских саобраћајница по убијеном премијеру. Случајеви брзе комеморације преминулих званичника нису неуобичајена ствар ни код нас ни у иностранству, и овакве иницијативе нису представљале ништа изненађујуће, што ће се показати тачним и 2009. године након смрти поглавара Српске православне цркве, када готово да је дошло до утврђивања међу појединим локалним властима ко ће бити међу првима да назове улицу или установу по патријарху

²⁶³ Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, „Заšto pamćenje i sjećanje,“ u *Kultura pamćenja i historija*, ur. M. Brkljačić i S. Prlenda (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006), 13.

Павлу.²⁶⁴ Након Ђинђићеве смрти, предлагано је именовање више централних саобраћајница његовим именом, па чак и промена назива Трга Републике. На крају је избегнуто преименовање целокупног главног градског трга, али је ипак дошло до меморијализације једну годину по смрти компромисним решењем којим је 2004. део Трга Републике назван Плато др Зорана Ђинђића.²⁶⁵ Две године по овоме је додатно покренута јавна петиција (која је углавном спровођена од стране Демократске странке) да се новобеоградски Булевар АВНОЈ-а преименује у Булевар др Зорана Ђинђића. Као и у многим другим градовима у сличним околностима, петиција и акција која је представљана као јавна иницијатива је заправо била класична политичка и партијска акција,²⁶⁶ и овај је предлог званично усвојен у мартау 2007, када је градска комисија за именовање улица и тргова подржала овакво преименовање. Промена назива овог булевара је на

²⁶⁴ У Београду је градоначелник „предложио да Булевар ослобођења постане Булевар патријарха Павла. Ова улица је друга по дужини у граду, а њено преименовање би имало и дозу симболике пошто се поред ње налази Храм светог Саве.“ – D. Milićević – J. Jovanović, „Неće se čekati tri godine,“ *Blic*, 25. новембар 2009. На крају је по овом црквеном великородостојнику назив добила саобраћајница Раковички пут.

²⁶⁵ Уочена је и одређена просторно-историјска симболика у именовању дела Трга Републике по Ђинђићу, повезивањем са оближњим спомеником кнезу Михајлу, и повлачењем паралела између ових личности које се оцењују као еманципаторски и европски настројени поглавари Србије који су трагично настрадали – Christine Lavrence, “‘The Serbian Bastille’: Memory, Agency and Monumental Public Space in Belgrade,” *Space and Culture* 8/1 (2005), 42.

²⁶⁶ Како Маоз Азарјаху наводи, колико год да се чини или представља да је одређени предлог за преименовање јавног простора масовно или већински подржан од стране грађанства, процес предлагања, селекције и (пре)именовања је у крајњој инстанци детерминисан и скоро у целости зависан од политичке воље. – Maoz Azaryahu, “German reunification and the politics of street names: the case of East Berlin,” *Political Geography* 16/6 (1997), 481.

крају довела до озбиљног противљења, али не у толикој мери, ако уопште, због чина декомеморације АВНОЈ-а (тек неколико јавних протеста је ишло у овом смеру), већ због обележавања и комеморације некадашњег председника Владе. Као и у случају иницијативе за именовање улице по Зорану Ђинђићу, иницијатива која се супротставила томе је представљана као шира јавна акција и жеља грађанства, а заправо је била организована и промовисана од стране Српске радикалне странке. Противници оваквог именовања изашли су на улице (тачније на улицу која је требало да се преименује) и организовали својевrstan политички преформанс који је укључивао импровизоване уличне табле. Противници преименовања улице окупили су се се на будућем Ђинђићевом булевару са штампаним плакатима који су имитирали табле са називима улица на којима је било написано „Булевар Ратка Младића“, машући са њима и лепећи их по зградама и оградама уз улицу. Аргумент противника новог имена је био да, за разлику од Зорана Ђинђића, Ратко Младић представља истинског хероја чије име заслужује да се нађе на градским улицама. Иако ова 'против-акција' није уродила плодом (а булевар и данас носи Ђинђићево име), она је успешно усмерила пажњу јавности на противнике преименовања Булевара АВНОЈ-а.

Оно што разликује најновије поступке одонимске реконфигурације од готово свих претходних јесте, осим повећане могућности јавног испољавања алтернативних погледа на политичке идентитета у јавном простору, и повећање броја друштвених актера укључених и заинтересованих за оваква питања: постсоцијалистичке урбане околности су типично постмодерне, имајући у виду очиту диверсификацију релевантних социјалних актера у изградњи различитих урбаних политика.²⁶⁷ Ови актери не морају нужно бити

²⁶⁷ Mina Petrović, *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2009), 55.

само политички, а то важи и за формалне и неформалне иницијативе везане за именовања јавног простора. Ово је видљиво и преко акција симболичких 'именовања' (непостојећих) улица као начина за промоцију одређене агенде, иницијативу за меморијализацију појединача, или подршке појединим особама. Тако су навијачке скупине београдског ФК Партизан на утакмици против лондонског Арсенала 2010. године развиле велики транспарент плаве боје који је опонашао изглед уличне табле, на којем је писало „Улица Драган Манце“. Сличним средствима као и раније помињане акције, навијачке групе су иницирале комеморацију настрадалог спортисте, а политичке структуре је пригрлиле – Демократска странка Србије је предложила преименовање земунске Угриновачке улице по Манцеу, али је Градска скупштина у јуну 2011. одлучила да се по познатом фудбалеру назове један саобраћајни правац у близини стадиона Партизана.²⁶⁸ Стадионска иницијатива навијачких група наишла је на промптну (афирмативну) реакцију политичке сфере, за разлику од неких других. На основу овога дало би се закључити да је круг актера (пре)именовања градских простора и креације градског текста свакако шири од стриктно политичког, где су капацитети моћи различитих група или појединача свакако различити.²⁶⁹ Формално, иницијативе за именовања градских простора могу доћи од било кога: појединачних грађана, удружења грађана, политичких партија. Према исказима председника и чланова надлежних одбора за именовање улица у Београду и Земуну,

²⁶⁸ L. Gedošević, „Dragan Mance i Milan Mladenović dobili ulicu i trg,“ *Blic*, 16. јун, 2011.

²⁶⁹ Актером се сматра „индивидуа и/или група која заузима одређени положај у друштву, па отуда располаже различитим ресурсима, која брани одређене интересе или вредности, обликује сопствени идентитет у интеракцији са другима, те нуди пројекте о развоју града и свакодневног живота које жели да реализује“ – Sreten Vujović, „Lokalni, globalni, preduzetnički i socioekološki aspekti savremenog grada,“ *Sociologija* 54/1 (2012), 112.

грађани најчешће и предлажу називе за улице и тргове, било преко појединих удружења, било као појединци. Мотиви за предлагање именовања путних правача пак не морају бити у функцији неке шире друштвене агенде, већ често извиру из приватних мотива, те тако 1998. године београдској надлежној комисији, на пример, стижу предлози за називање улица по Драгутину Матићу Заплањцу (предлог поднео Благоје Матић), капетану Михаилу Алићу (предлагач Војислав Алић), владици Симеону Кончаревићу (предлагач Ксенија Кончаревић) итд.²⁷⁰ Често ближи и даљи рођаци и потомци учитавају шири друштвени значај у живот и дело својих сродника које желе овековечити на улицама града. Слично као и организоване групе или организације, и појединци покушавају да комеморишу одређене вредности (у оваквим случајевима изгледа тек породичне), такође са упитним успехом.

Макар се понекад и реализовале поједине иницијативе грађана за меморијализацију простора (и када су у питању посве приватни разлози за предлагање комеморације), упитно је колики је капацитет обичних грађана, неповезаних са страначким или сличним већим организацијама да било успешно реализују одређени предлог за именовање, било да се изјашњавају око означавања одређених јавних простора. Формално се не прописује обавеза да се консултују становници улица које треба да се (пре)именују. Представници грађана у Градској скупштини (односно Скупштини општине Земун) су најнижа инстанца до које предлози за меморијализацију обично долазе, док је директна партиципација заинтересованих грађана у овим питањима јако ретка.²⁷¹ Ово можда и логично произлази из природе

²⁷⁰ Концепт резервног фонда назива улица. Скупштина града Београда и Комисија за споменике и називе тргова и улица, Београд, 1998.

²⁷¹ Скорији изузетак из овога правила је било именовање новоизграђеног моста преко Саве 2011. године у Београду, када су јавном анкетом сакупљани предлози грађана за назив моста. Најчешћи

друштвених и политичких односа у транзијским државама, где је у многим локалним срединама процес доношења одлука пре хијерархијски (одозго-надоле) него партнерски (партиципативни, демократски). Могло би се рећи да је у великом броју градова сасвим примењива оцена произашла из истраживања перцепције грађана у којем се избрани представници грађана у локалном парламенту пре виде као заштитници властитих и партијских интереса него интереса становништва, и где преко 90% грађана сматра да нити они сами, нити просечан грађанин имају било какав утицај на доношење одлука у заједници.²⁷² Иако су представници грађана у градским и општинским скупштинама у Србији формално једина инстанца која одлучује о називима улица, тргова и других јавних простора (а њихове одлуке службено се контролишу од стране државног нивоа управе), чест је случај да на ове политичке јавног простора неформално већи утицај имају друштвени и политички фактори који делују ван локалне средине, а понекад чак и из иностранства. Странни елемент као актер комеморације јавних површина у Београду је нпр. дошао до изражaja 2009. године, приликом (ненаданог) обележавања годишњице ослобођења Београда 1944. Скоро па заборављено прослављање 20. октобра изненадно је актуелизовано пошто је о пригоди јубилеја у главни град Србије долазио и руски председник Димитриј Медведев, а имајући у виду ондашње ослањање српских власти на Русију и њену подршку косовкој политици, гостопримство је планирано да буде на највишем нивоу. Осим што је запуштено Гробље ослободилаца Београда доведено у ред, овом приликом се дошло и до спознаје да је одређени број одонима повезаних са Црвеном армијом и њеним припадницима избрисан из градског страдарија. Ову

предлог (Мост преко Аде) је на крају и постао званични назив овога моста.

²⁷² Sreten Vujović, Mato Jelušić, *Ko odlučuje u Budvi* (Budva: Argonaut, 2002), 90, 163.

је спознају домаћој јавности пак изнео амбасадор Руске Федерације у Београду, између осталог рекавши: „Сматрам да је учињена историјска неправда према совјетским војсковођама... У амбасаду стиже велики број молби и писма...у којима се залажу за враћање имена руских хероја београдским улицама.“²⁷³ И док су апели за враћање имена домаћих хероја београдским улицама који су слати са београдских адреса углавном наилазили на игнорисање власти, молбе и апели упућени са руске адресе су (уз спорадична негодовања због оваквих интервенција из иностранства) прилично промитно узети у разматрање од градских званичника. Тим је поводом градоначелник рекао: „Начелно се слажем с идејом да неке улице које постоје у Београду а које још нису добиле називе, понесу њихова имена... тако да уз консултације заједно можемо да дођемо до решења“.²⁷⁴ Уз консултације или без њих, решења су нађена већ идуће пролеће, те су три одонима избрисана претходних година (Црвене Армије, Генерала Жданова, Маршала Толбухина) рекомеморисана у до тада неименованим саобраћајницама и на делу Лазаревачког друма.²⁷⁵ Најновији (међународни) актери креирања (бео)градског текста су у октобру 2009. допринели и додатној меморијализацији јавног простора постављањем споменика Пушкину у парку крај Вуковог споменика и у Ташмајданском парку, у виду статуе Хејдара Алијева, некадашњег председника Азербејџана.²⁷⁶

²⁷³ „Rusi traže da se vrati Bulevar Crvene Armije,“ *Blic*, 25. 9. 2009.

²⁷⁴ L. Gedošević, „Novi bulevari poneće imena russkih boraca,“ *Blic*, 26. 9. 2009.

²⁷⁵ "Решење о промени назива улица на територији градских општина Вождовац, Нови Београд, Чукарица," *Службени лист града Београда* 54/14, 12. 5. 2010, 56.

²⁷⁶ Сличне ситуације догађале су се и у другим транзијским престоницама. Тако је у Загребу 2003. године, након изградње нове амбасаде САД и приступних саобраћајница у предграђу Бузин, нова

Иако су потенцијални актери креирања градске симболике бројни, и чак могу потицати из далека, (домаћа) политичка сфера и даље има одлучујућу улогу у концепирању система знакова на градским улицама. Ово не произлази само из опште чињенице службене верификације одонима од стране надлежних, махом локалних органа власти, већ и из најчешће прецизне законске регулативе која се тиче означавања јавних површина. У Србији то подразумева обавезну верификацију имена од стране одборника градских или општинских скупштина, као и додатну потврду од стране надлежних органа управе на државном нивоу. На овај начин, држава фактички контролише систем ознака који се инсталира у локалним заједницама. И последња два закона о локалној самоуправи у Србији прописују проверу назива јавних простора од стране државног нивоа управљања (а што већ, у зависности од одређеног периода, обављају министарство за управу и локалну самоуправу, министарство за културу, итд.): „Скупштина јединице локалне самоуправе доставља статут и дуге акте којима се уређују симболи, празници и називи улица, тргова и других делова насељених места министарству надлежном за послове локалне самоуправе, ради давања сагласности.“²⁷⁷ У појединим случајевима изгледа да национална држава не препушта превелику контролу над производњом симболичког простора локалном нивоу, и не само да држава врши надзор над политикама именовања са локалног нивоа, она се формално назначује и као највиши арбитар о садржају инсталираних назива. Тако актуелни закон о локалној самоуправи налаже: „Ако садржина одредби предлога статута јединице локалне самоуправе или других аката о празницима и називима делова насељених

улица у којој се амбасада налази назvana по познатом америчком председнику Томасу Цеферсону, а предлог је дошао од самих 'станара' – америчких дипломата. – Saša Šimpraga, *Zagreb – javni prostor* (Zagreb: Porfirogenet, 2013).

²⁷⁷ „Закон о локалној самоуправи,“ *Службени гласник Републике Србије* 9/2002, 2002.

места не одговара историјским или стварним чињеницама, ако се њима повређују општи и државни интереси, национална и верска осећања или вређа јавни морал, министарство надлежно за послове локалне самоуправе одбиће, у року од 60 дана од дана пријема предлога статута или другог акта, давање сагласности на те одредбе.²⁷⁸ На овај начин државни органи постају меродавни за оцену симболике која се инсталира на локалном нивоу, и остварују приличну контролу над идеолошком конструкцијом простора, под изговором провере историјског или актуелног фактичитета (као да државни органи управе уопште имају капацитет за то), или повреде ширих интереса (што наравно оставља простора за приличну арбитрарност).²⁷⁹

Државни управни апарат тако у појединим случајевима може сигнификантно утицати на именовање јавног простора (што је, на пример, био и чест случај током деведесетих у Србији када републичке власти под вођством СПС врло често нису одобравале промене назива улица у појединим градовима у којима су опозиционе партије биле на власти), али то директно могу и битне политичке фигуре и кругови који формално не би требало да имају утицај или да се уопште занимају за (пре)именовања улица и тргова.²⁸⁰ Могло би се рећи да се и у поступцима одонимске реконфигурације ствара хијерхија друштвене моћи и одлучивања, понекад и неформална, при чему у великој мери подсећа на већ

²⁷⁸ „Закон о локалној самоуправи,“ *Службени гласник Републике Србије* 129/2007, 2007.

²⁷⁹ Врло слично ситуацији за време социјализма, када се друштвени и национални интерес тек камуфлирао у комунистичку терминологију – тако закон из НР Босне и Херцеговине из четрдесетих година налаже: „Не могу се давати имена која би била у супротности са тековинама народноослободилачке борбе и новим државним уређењем.“ – „Zakon o imenima naseljenih mjesta i ulica i o obilježavanju kuća brojevima,“ *Službeni list NR Bosne i Hercegovine* 1/1948, 1948.

²⁸⁰ Детаљније в. S. Radović, *Grad kao tekst*.

изложено гледиште Вујовића и Јелушића о доминацији хијерархизованог над партнерским одлучивањем, а који такође напомињу да се на процесе одлучивања у локалном контексту неизбежно преносе модели одлучивања из глобалног друштва.²⁸¹ Са протоком времена и све већом демократизацијом балканских друштава долази до постепене диверсификације актера изградње урбаног идентитета и по питању креирања града као текста, где се као потенцијални предузетници идентитета и јавног сећања јављају актери у распону од најобичнијих грађана до високих страних функционера – самим тим, и потенцијали за имплементацију властитих идентитетских или меморијалних агенди појединачних актера изузетно варирају. Опонирање доминантним дискурсима идентитета и сећања и партиципација у симболичкој конструкцији урбаног простора је могућа, и ово је било присутно у многим савременим друштвима у којима ауторитарна стега није била прејака. По свему судећи, чак и у земљама некадашњег Источног блока (пре)именовање улица и концептуализација јавних спомен-обележја понекад није била искључиво једносмерни процес који је потицашао из политичке класе, и повремено је долазило до дијалога између власти и грађанства, које је катkad чак исказивало и знатно противљење службеној политики комеморације. Оно што се некада у литератури описивало као изразито 'политизовани крајолици' (*politicised landscapes*) испоставило се да није у много већој мери политизовано или политичко него у западним земљама.²⁸² Облици и исходи таквих опонирања и партиципације су били различити, а у демократским околностима понекад су имали потенцијал да каналишу јавно

²⁸¹ S. Vujović, M. Jelušić, *n. d.*, 90.

²⁸² Katherine Lebow, "Revising the Politicized Landscape: Nowa Huta, 1949-1957," *City and Society* 1/1-2 (1999).

незадовољство брзим, радикалним или нежељеним изменама у урбаном меморијалном и топонимском наслеђу.²⁸³

И у постсоцијалистичком Београду је слична ситуација – плурални карактер транзиционих друштава омогућава и каналисање и одређени утицај носиоцима мањинских или алтернативних идентитета да утичу на симболичку концептуализацију града али, по свему судећи, само до одређене границе. Док се различита питања и противљења везана за јавну меморијализацију и означавање простора најчешће успешно износе у јавности, имплементација, условно речено, мањинских и другачијих идентитетских агенди у самом простору је у значајној мери, могло би се оценити и превише, ограничена политичком вольом са различитих нивоа одлучивања. Могло би се рећи да су питања идентитета и колективног памћења, чак и на нивоу означавања јавног простора, често постали ексклузивни домени политичке, и то често страначке политике. И док овакво стање не сведочи о неком посебном мањку политичких слобода, оно указује на монополизирање ширих сфера друштвеног живота од стране политике схваћене у најстрктнијем значењу тог појма. Очита су знатна ограничења која се налазе пред неполитичким факторима, а посебно обичним грађанима, у процесу одонимске и меморијалне концептуализације града, но то је последица, као што је већ помињано, пресликавања и на овај ниво јавног деловања структура моћи и односа снага са националног нивоа, из целине друштва, где су за већину постјугословенских држава и даље карактеристична изразита политизација друштвене сцене и веома моћне политичке класе. Најмоћнији друштвени кругови у транзиционој Србији спроводили су политике идентитета и памћења чија је 'црвена нит' најчешће била стварање временом све веће празнице у односу на ратну и послератну историју, а што је условљавало и масовну одонимску декомеморацију. Међу-

²⁸³ В. Hermine De Soto, "(Re)Inventing Berlin: Dialectics of Power, Symbols and Past, 1990–1995," *City and Society* 8/1 (1996).

тим, на место ове 'празнице' не инсталира се увек пређашњи, рестауративни одонимски 'пакет' (што је често био случај у неким другим бившим социјалистичким земљама), или се то чини спорадично. Идентитетска рестаурација је у већини градова мањинска и није правило, а у градску топонимију се махом уписују потпуно нови симболи, који покривају изнинмо широк спектар појмова и особа, најчешће у кључу 'повратка традицији', што је углавном нека нова, скорије 'измишљена' традиција. Логично, реституција одонима не мора увек бити инструментарна за потребе креирања савременог идентитета, поготово с обзиром на то да трансфер појединих симбола из старијих епоха понекад није смислен у новом контексту.

Скуп симбола који се новим комеморативним фондом инсталира у јавни простор готово ни у једној од земаља наследница Југославије није хомоген и конзистенан, за разлику од претходног великог брисања и писања уличних назива након ослобођења 1945, када су комунистичке власти прилично прецизно инсталирале јасне и кохерентне симболичке поруке преко одонима и споменика у градовима широм бивше државе. Ово можда произлази из приличног идеолошког еклектицизма нових водећих слојева у транзиционим земљама, односно разноликог састава хегемонских блокова у појединим државама, а и друштвених и идентитетских политика које нису, за разлику од претходне епохе, симболички окренуте (светлој) будућности, већ своју и легитимацију и инспирацију налазе у 'историји' и 'традицији'. Постсоцијализмом би се пре могло означити стање одређено дезинтеграцијом особености претходног система, него кохерентном визијом онога што следи,²⁸⁴ што утиче на политику идентитета и сећања у јавном (градском) простору. Трагање за победничком идеолошком комбинацијом и одго-

²⁸⁴ Kiril Stanilov, "Political reform, economic development ad regional growth in post-socialist Europe," in *The Post-socialist City*, ed. K. Stanilov (Dordrecht: Springer, 2007), 21.

варајућом официјелном верзијом савремене националне историје (и одговарајућег јавног сећања) је очито и даље у пуном јеку, чиме се актуелне праксе преименовања и именовања улица и тргова у Београду могу одредити као (и даље) постсоцијалистичке, а све већи број друштвених актера заинтересованих за питања топонимске меморијализације (макар они имали доста различите капацитете моћи и утицај на јавне симболичке праксе) 'одонимску ситуацију' истовремено чини и типично постмодерном. Временски одмак од ратова деведесетих година и распада Југославије, почетака посткомунистичке транзиције и великих друштвених стрес-догађаја, условио је последњих година релативно успоравање идентитетских политика простора и све мањи број преименовања улица (уз чешћа именовања саобраћајних праваца без назива), па и одређени 'замор' у службеним праксама идентитетске и меморијалне (ре)конфигурације (слично ситуацији у другој половини социјалистичког периода). Са општим 'транзиционим замором' и одмаком од великих политичких и друштвених ломова, ово је вероватно и очекивано. Међутим, (евентуална) нова идеолошка и политичка престројавања у будућности могу условити и ново 'захуктавање' већ традиционалне београдске (и не само београдске) идеолошке дисциплине преименовања улица и других јавних простора и упросторавања нових идентитета и памћења. Досадашњи ток преиначавања београдске одономастике као да указује на то да и убудуће очекујемо још интересантних дешавања на симболичко-уличном терену.

ЛИТЕРАТУРА

- Azaryahu, Maoz. “German reunification and the politics of street names: the case of East Berlin.” *Political Geography* 16/6 (1997): 479–493.
- Azaryahu, Maoz. “Politički simboli u svakidašnjici: polisistemski pristup istraživanju.” *Etnološka tribina* 22/29 (1999): 255–267.
- Azaryahu, Maoz. “Renaming the Past: Changes in ‘City Text’ in Germany and Austria, 1945–1947.” *History and Memory* 2/2 (1990): 32–53.
- Azaryahu, Maoz. “Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin.” *Journal of Contemporary History* 21/4 (1986): 581–604.
- Azaryahu, Maoz. “The power of commemorative street name.” *Environment and Planning D: Society and Space* 14 (1996): 311–330.
- Arbenbright, Robert. “Remaking Moscow: New Places, New Selves.” *Geographical Review* Vol. 89, No. 1 (1999): 1–22.
- Beđić, Alija. *Ulice i trgovi Sarajeva*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1973.
- Благојевић, Љиљана. *Нови Београд: оспорени модернизам*. Београд: Завод за уџбенике и др, 2007.
- Bolin, Goran. “Visions of Europe: Cultural Technologies of Nation-states.” *International Journal of Cultural Studies* vol. 9 (2006): 189–206.
- Valenčić, Vlado. *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*. Ljubljana: Partizanska knjiga i dr, 1989.

Срђан Радовић

Веселиновић, Рајко. „Београд под влашћу Аустрије од 1717. до 1739.“ У *Историја Београда 1*, уредник Васа Чубриловић, 523–571. Београд: Просвета, 1974.

Веселиновић, Рајко. „Ратови Турске и Аустрије 1683–1717. године.“ У *Историја Београда 1*, уредник Васа Чубриловић, 465–517. Београд: Просвета, 1974.

Vujović, Sreten. „Локални, глобални, предузетнички и социоеколошки аспекти савременог града.“ *Sociologija* 54/1 (2012): 105–122.

Vujović, Sreten, Jelušić, Mato. *Ko odlučuje u Budvi*. Будва: Argonaut, 2002.

Вучетић, Радина. „Побеђени 'Победник'.“ *Годишњак за друштвену историју* 6/2 (1999): 110–123.

Вучинић, Весна. *Просторно понашање у Дубровнику*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 1999.

Gavrilović, Ljiljana. „Implicitna ideologija: Ograničavajući faktor multikulturalizma u Srbiji.“ У *Modeli kulturne politike u uslovima multikulturalnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa*, уредили Љубиша Митровић и др, 111–118. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2004.

Гашић, Ранка. „Старо сајмиште у Београду – Judenlager Semlin – место намерног заборава?“ *Историја 20. века* 29/2 (2011): 133–142.

Глигоријевић, Бранислав. „Општина града Београда 1918–1941.“ У *Историја Београда 3*, уредник Васа Чубриловић, 115–153. Београд: Просвета, 1974.

Gordi, Erik. *Kultura vlasti u Srbiji*. Beograd: Samizdat B92, 2001.

Groys, Boris. “Back from the Future.” *Third Text* 17/4 (2003): 323–331.

- Група аутора. *Улице и тргови Београда I: А–М.* Београд: Библиотека града Београда, 2004.
- Група аутора. *Улице и тргови Београда 2: Н–Ш.* Београд: Библиотека града Београда, 2005.
- Demandt, Alexander. *Vandalizam – nasilje nad kulturom.* Zagreb: Antibarbarus, 2008.
- Dragosavac, Nebojša. „Masovna promena naziva ulica kao deo preimenovanja prošlosti i obračuna sa Narodnooslobodilačkom borbom i avnojevskom Jugoslavijom.“ U *Antifašistički Narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost*, urednik Nebojša Dragosavac, 373–384. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941–1945, 2004.
- Dulović, Vladimir. „Nazivi beogradskih trgova i ulica kao ogledalo ideologija vladajućih sistema (1848–2003).“ U *Zbornik beogradske otvorene škole – Radovi studenata generacija 2002/2003*, urednik Vladimir Pavićević, 63–86. Beograd: BOŠ, 2004.
- Dorđević, Mirko. “Vojvodina's Cultural Matrix.” In *Vojvodina's Multiethnic Identity: Challenges in 2007–2008*, edited by Pavel Domonjić, 32 – 35. Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2008.
- Durić-Zamolo, Divna. *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867.* Beograd: Muzej grada Beograda, 1977.
- Ђурић-Замоло, Дивна и Недић, Светлана. „Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године.“ *Годишњак града Београда 40/41* (1993): 65–106.
- Eames, Edwin and Judith Goode. *Anthropology of the City, An Introduction to Urban Anthropology.* Englewood Cliffs: Prentice– Hall, 1977.

Erdei, Ildiko. „Medijska konstrukcija realnosti korišenjem različitih vremenskih modela i perspektiva.“ U *Kulture i tranziciji*, urednica Mirjana Prošić-Dvornić, 129–136. Beograd: Plato, 1994.

Ердеи, Илдико. „Симболичка топографија Панчева.“ У *Архитектура и урбанизам Панчева '94*, уредили Богдан Мрвош и др, 41–52. Панчево: Заједница књижевника Панчева, 1994.

Жикић, Бојан. „Когнитивне 'приче за дечаке': урбани фолклор и урбана топографија.“ *Етноантрополошки проблеми* 2/1 (2007): 73–107.

Zirojević, Olga. *Srbija pod turskom vlašću 1459–1804*. Beograd: Srpski genealoški centar, 2007.

Зографски, Димче и др, ур. *Имињата на улиците на Скопје*. Скопје: Комисијата за именување на улици на Собранието на град Скопје, 1980.

Ivanova, Radost. *Zbogom dinosauri, dobrodošli krokodili!* Beograd: Biblioteka XX vek, 2000.

Јанковић, Драг. Ј. „Називи улица у старом Београду.“ *Београдске општинске новине* 56/5–6 (1938): 398–400.

Jordan, Jennifer. *Structures of Memory: Understanding Urban Change in Berlin and Beyond*. Stanford: Stanford University Press, 2006.

Јосимовић, Емилијан. *Објаснење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у Шанцу*. Београд: Југословенски институт за урбанизам и становије – Музей примењене уметности, 1987.

Jovanović, Miloš. “The city in our hands”: urban management and contested modernity in nineteenth-century Belgrade.” *Urban History* 40/01 (2013): 32–50.

- Јовановић, Живорад. *Из старог Београда*. Београд: Туристичка штампа, 1994.
- Katzur, Klaus. *Berlins Strassennamen*. Berlin: Haude und Spener, 1987.
- Ковачевић, Иван. „Транзициона легенда о добитницима.“ *Етноантрополошки проблеми* 1(2) (2006): 11–25.
- Kolbe, Laura. “Central and Eastern European Capital Cities: Interpreting www-pages – History, Symbols and Identity.” *Planning Perspectives* 22 (2007): 79–111.
- Krleža, Miroslav. *Dnevnik. 4 – 1943*. Sarajevo: Oslobođenje, 1977.
- Kuzmić, Marin i dr, ur. *Antifašistički Split: ratna kronika 1941.–1945*. Split: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Splita, 2011.
- Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti: uzroci pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Lavrence, Christine. “‘The Serbian Bastille’: Memory, Agency and Monumental Public Space in Belgrade.” *Space and Culture* 8/1 (2005): 31– 46.
- Leach, Neil. “The Denazification of Post Revolutionary Berlin and Bucharest.” In *The Hieroglyphics of Space – Reading and Experiencing the Modern Metropolis*, editor Neil Leach, 15– 30. London: Routledge, 2002.
- Lebow, Richard Ned. “The Politics of Memory in Post-War Europe.” In *The Politics of Memory in Post-War Europe*, edited by Richard Ned Lebow et al, 1–38. London: Duke University Press, 2006.
- Леко, Милан. *Београдске улице и тргови: 1972–2003*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.

- Light, Duncan. "Street names in Bucharest, 1990–1997: exploring the modern historical geographies of post-socialist change." *Journal of Historical Geography* 30 (2004): 154–172.
- Light, Duncan, Ion Nicolae, and Bogdan Suditu. "Toponymy and the Communist city: Street names in Bucharest, 1948–1965." *GeoJournal* 56 (2002): 135–144.
- Малешевић, Мирослава. „Насиље идентитета.“ У *Културне паралеле: свакодневна култура у социјалистичком периоду*, уредница Зорица Дивац, 11–34. Београд: Етнографски институт САНУ, 2008.
- Малешевић, Мирослава. „Традиција у транзицији: у потрази за 'још старијим и лепшим' идентитетом.“ У *Етнологија и антропологија: стање и перспективе*, уредница Љиљана Гавриловић, 219–234. Београд: Етнографски институт САНУ, 2005.
- Максимовић, Бранко. „Урбанистички развој од 1830. до 1914.“ У *Историја Београда* 2, уредник Васа Чубриловић, 299–334. Београд: Просвета, 1974.
- Манојловић, Олга. „Културни живот Београда у време немачке окупације 1941 – 1944. у светлу писања београдске штампе.“ *Годишњак за друштвену историју* 1/1 (1994): 77–90.
- Манојловић Пинтар, Олга. „'Тито је стена.' (Дис)kontinuitet владарских представљања у Југославији и Србији XX века.“ *Годишњак за друштвену историју* 2–3 (2004): 85–100.
- Manojlović Pintar, Olga. „'Široka strana moja rodnaja' – Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944 – 1954.“ *Tokovi istorije* 1–2 (2005): 134–144.
- Manojlović Pintar, Olga i Aleksandar Ignjatović. „Prostori selektovanih memorija: Staro Sajmište u Beogradu i сећање на Drugi svetski rat.“ У *Kultura sjećanja: 1941.*

- Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, uredili Sulejman Bošo i dr, 95– 113. Zagreb: Disput, 2008.
- Marković, Peđa J. *Beograd i Evropa 1918 – 1941*. Beograd: Savremena administracija, 1992.
- Миленковић, Бранко Џига. *Београд: људи и улице*. Београд: Беостар, 1998.
- Милићевић, Милан Ђ. „Цртице за ранију слику српске престонице.“ *Годишњица Николе Чупића* 22 (1903).
- Milo, Daniel. “Street Names.” In *Realms of Memory: Rethinking the French Past* 2, editors Pierre Nora and Lawrence Kritzman, 362– 389. New York: Columbia University Press, 1996.
- Milosavljević, Olivera. *Potisnuta istina*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Митровић, Андреј. „Надрастање пораза и подела.“ У *Историја српског народа* 6/2, уредник Андреј Митровић. Београд: Српска књижевна задруга, 1983.
- Mumford, Lewis. “What is a City?” In *The City Reader*, edited by Richard LeGates and Frederic Stout, 184– 188. London: Routledge, 1996.
- Najhold, Branko. *Zemunske ulice*. Beograd: Trag, 1996.
- Нешић, Миливој. „Имена београдских улица први пут на плану Београда (1789).“ *Даница* 2010/17 (2009): 218– 242.
- Николић, Десанка. „'Чаршија'– почеци урбанизације у Србији у 19. веку.“ *Гласник Етнографског института САНУ* 44 (1995): 85–92.
- Пантелић, Душан. *Београдски пашалук пред Први српски устанак (1794–1804)*. Београд: Српска академија наука, 1949.

Perović, Latinka. „Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20.

veka.“ *U Žene i deca: Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 7–31. Beograd: Helsinški komitet za ljudska prava, 2006.

Перовић, Радослав. „Око боравка Доситеја Обрадовића у Београду (1807–1811). Прилог историји Београда у 19. веку.“ *Кочежић: прилози и грађа о Доситеју и Вуку* 7 (1966): 57–104.

Перуничић, Бранко. „Београдско насеље и прво именовање улица у њему.“ *Годишњак града Београда* 14 (1967): 99–125.

Pesonen, Pekka. “Semiotics of a City.” In *Texts of Life and Art*, 129–145. Helsinki: Department of Slavonic and Baltic Languages and Literatures, 1997.

Petrović, Mina. *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2009.

Поповић, Душан. „Грађа за историју Београда од 1711–1739 године.“ *Споменик СКА* 61 (1935): 13–252.

Поповић, Душан. „Општинска управа у Београду за време аустријске владавине (1718–1739).“ *Годишњак Музеја града Београда* 3 (1956): 125–133.

Potkonjak, Sanja, i Tomislav Pletenac. „Grad i ideologija: ‘kultura zaborava’ na primjeru grada Siska.“ *Etnološka tribina* 19/1 (2007): 171–198.

Pred, Allan. *Making Histories and Constructing Human Geographies: The Local Transformation of Practice, Power Relations and Consciousness*. Boulder: Westview Press, 1990.

Prelić, Mladena. “Ethnographical Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SASA) in Search of the Lost Subject of Serbian Ethnology: From Ethnos to

- Ethnic Identity.” In *Studying Peoples in the People's Democracies II*, edited by Vintila Mihailescu, I. Iliev, and S. Naumović, 261–284. Berlin: LIT Verlag, 2008.
- Протић, Коста. „Одломци из историје Београда.“ *Годишњица Николе Чупића* 7 (1885): 237–321.
- Прошић-Дворнић, Мирјана. „Модели ретрадиционализације: пут у будућност враћањем у прошлост.“ *Гласник Етнографског института САНУ* XLIV (1995): 293–309.
- Radović, Srđan. “From Center to Periphery and Vice Versa: The Politics of Toponyms in Transitional Capital.” *Гласник Етнографског института САНУ* 56/2 (2008): 53–74.
- Radović, Srđan. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2013.
- Radojević, Danilo. *Beograd i njegove ulice*. Beograd: Turistička štampa, 1966.
- Rajić, Ljubiša. “Toponyms and the political and ethnic identity in Serbia.” *Names and Identities – Oslo Studies in Language* 4/2 (2012): 203–222.
- Ранковић, Мирослав. *Савски мостови*. Београд: Мирослав Ранковић, 2013.
- Ристановић, Слободан. *To су наших руку дела*. Београд: Одбор ветерана – градитеља Београда и др., 2014.
- Ристовић, Милан, и др. (прир.). *Живети у Београду св. 4 (1868–1878): документа Управе града Београда*. Београд: Историјски архив Београда, 2006.
- Rihtman-Auguštin Dunja. *Ulice mogu grada*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2000.
- Robinson, Guy M, Engelstoft, Stan, and Pobric, Alma. “Remaking Sarajevo: Bosnian Nationalism after the

- Dayton Accord.” *Political Geography* 20 (2001): 957 – 980.
- Samardžić, Radovan. „Beograd.“ U *Enciklopedija Jugoslavije 1*, urednik Miroslav Krleža, 579–584. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1980.
- Simić, Marina. „EXIT u Evropu: Popularna muzika i politike identiteta u savremenoj Srbiji.“ *Kultura* 116/117 (2006): 98–122.
- Spasić, Ivana i Pavićević, Đorđe. „Simbolizacija i kolektivni identitet u građanskom protestu.“ *Sociologija* 39/1 (1997): 73–93.
- Стаменковић, Србољуб Ђ, ур. *Географска енциклопедија: насеља Србије*, том 2. Београд: Географски факултет и др., 2002.
- Stanilov, Kiril. “Political reform, economic development and regional growth in post-socialist Europe.” In *The Post-socialist City*, editor Kiril Stanilov, 21–34. Dordrecht: Springer, 2007.
- Stanić, Jelena, Šakaja, Laura, i Slavuj, Lana. „Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova.“ *Migracijske i etničke teme* 25/1–2 (2009): 89–124.
- Stojanović, Dubravka. „Godina okupacije: slika ‘1945’ u srpskim udžbenicima istorije.“ U *Kultura sjećanja: 1945*, uredili Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, 265–274. Zagreb: Disput, 2009.
- Стојановић, Дубравка. *Калдрма и асфалт: Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2008.
- Tadić, Svetozar i Dragoljub Đurović, ur. *Tako je stvorena Titova Jugoslavija*. Jajce: Muzej Drugog zasjedanja AVNOJ-a, i dr., 1983.

- Теодосијевић, Мирјана. „Турцизми у топонимима Београда.“ *Анали Филолошког факултета 23/1* (2011): 381–397.
- Тимотијевић, Милош. „Називи улица Чачка 1893–1992. Један век изграђивања колективног идентитета.“ *Годишњак за друштвену историју 7/2–3* (2000).
- Тричковић, Радмила. „Београдска тврђава и варош 1739–1789. године.“ *Годишњак града Београда 20* (1973): 49–88.
- Тричковић, Радмила. „Варош после 1740. године.“ У *Историја Београда I*, уредник Васа Чубриловић, 641–716. Београд: Просвета, 1974.
- Tuan, Yi Fu. *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977.
- Fehervary, Krisztina. “American Kitchens, Luxury Bathrooms, and the Search for a 'Normal' Life in Postsocialist Hungary.” *Ethnos 67/3* (2002): 369–400.
- Frisby, David. “The Metropolis as Text: Otto Wagner and Vienna's Second Renaissance.” In *The Hieroglyphics of Space – Reading and Experiencing the Modern Metropolis*, editor Neil Leach, 15– 30. London: Routledge, 2002.
- Harvey, David. *Paris, Capital of Modernity*. New York – London: Routledge, 2003.
- Hobsbom, Erik. „Uvod: kako se традиције izmišljaju.“ У *Izmišljanje традиције*, уредили Erik Hobsbom i Terens Rejndžer, 5–25. Beograd: Biblioteka XX vek, 2002.
- Huyssen, Andreas. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press, 2003.
- Choay, Francoise. *The Invention of the Historic Monument*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Čapo, Jasna i Valentina Gulin Zrnić. „Oprostornjavanje antropološkog diskursa. Od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta.“ U *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, uredile Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, 9–65. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2011.

Čaldarović, Ognjen. *Suvremeno društvo i urbanizacija*. Zagreb: Školska knjiga, 1987.

Čelebi, Evlija. *Putopis*. Sarajevo: Svjetlost, 1967.

Čolović, Ivan. *Bordel ratnika*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2000.

Чубриловић, Васа, ур. *Историја Београда 1–3*. Београд: Просвета, 1974.

Чубриловић, Васа. „Српска револуција 1804–1815.“ У *Историја Београда 2*, уредник Васа Чубриловић, 5–79. Београд: Просвета, 1974.

Шабановић, Хазим. „Београд као војно-управно и привредно средиште у XVI–XVII веку.“ У *Историја Београда I*, уредник Васа Чубриловић, 323–384. Београд: Просвета, 1974.

Шабановић, Хазим. „Град и његово становништво у XVI–XVII веку.“ У *Историја Београда I*, уредник Васа Чубриловић, 385–424. Београд: Просвета, 1974.

Шабановић, Хазим. „Урбани развитак Београда од 1521 до 1688 године.“ *Гласник града Београда 17* (1970): 5–41.

Šimpraga, Saša. *Zagreb – javni prostor*. Zagreb: Porfirogenet, 2013.

Šimunović, Petar. „O pisanju naziva zagrebačkih ulica.“ *Jezik* 18/1 (1970): 14–27.

- Шкаламера, Жељко. „Београдска нова доња варош у 18. веку.“ *Годишњак града Београда* 18 (1971): 53–75.
- Шкаламера, Жељко. „Прилог проучавању картографских извора за историју Београда 19. века.“ *Годишњак града Београда* 14 (1967): 167–202.
- Шкриванић, Гавра. „Београд у првом светском рату.“ У *Историја Београда* 3, уредник Васа Чубриловић, 3–67. Београд: Просвета, 1974.
- Šorske, Karl E. *Fin-de-siecle u Beču*. Beograd: Geopoetika, 1998.
- Šćekić, Milan. „Živjeti na trgu.“ *Čovjek i prostor* 9/1987 (1987): 8–9.

Службена гласила и штампа

- Београдске општинске новине*, 1888, 1896, 1900, 1904, 1936, 1938.
- Blic*, 2009, 2011.
- Вечерње новости*, 2003.
- Глас јавности*, 2002.
- Danas*, 2002, 2006.
- Dani*, 2004.
- Општинске новине*, 1930, 1940, 1943.
- Политика*, 1940, 1991, 2008.
- Службени гласник Београда*, 1946.
- Службени гласник Народног одбора Града Београда*, 1947, 1948.
- Службени гласник Републике Србије*, 2002, 2007.
- Службени лист Града Београда*, 1991, 1992, 2010.

Срђан Радовић

Službeni list NR Bosne i Hercegovine, 1948.

Службени лист ФНРЈ, 1953.

Belgrade Odonyms

Summary

Odonyms, or street names, have been systematically researched since at least the late 1970s, primarily by cultural geographers, and later on within paradigms of other disciplines. In former Yugoslavia interest in symbolical capacities of street names was initially pursued in Croatian ethnology/anthropology, and scholars from other disciplines (geography, history, sociology etc.) in this part of Europe followed suit. Official naming of streets, squares and other public spaces primarily serves the function of the orientation of citizens and public services in a congested cityscape, but it also enables the administrative control of urban space and its inhabitants, and spatializes political symbols into urban surroundings. This political and symbolical aspect of official street names mostly coincides with the emergence of the nation-state in Europe, and represents one of the (spatial) utterances of the ‘imagined traditions’ which follow the ascent of nations, nationalisms etc. That way, major European cities started officially naming their streets in the late 18th and early 19th century, by means of replacing (and to a lesser extent keeping) previous vernacular and unofficial designations of urban thoroughfares, which correlated with the shift from ‘organic’ to ‘historical’ memory. The same process also occurred in the city of Belgrade. During the Ottoman era of its history, Belgrade represented a network of *mahalas* and *charshiyas/bazaars* (which included streets and pathways of lesser prominence) whose names are recorded in Turkish censuses. These ‘proto-odonyms’ were unofficially designated, but were adopted and documented for administrative purposes (censuses, tax-collecting, mapping) by both Ottoman and Austrian authorities. Only a few of them would surpass the Turkish rule and gradual transfer of the city to Serbian

authorities. Becoming the capital of Serbia, Belgrade odonyms were losing their unofficial and vernacular character given the increasing interest of new state and municipal governments in regulating the urban nomenclature. Eventually, new officially imposed street names took over the urban toponymy, and they largely consisted of names commemorating prominent individuals and places, very often as means of identity politics of the new nation-state. Street commemoration (and decommemoration) usually correlated with shifts in ethno-national politics and dynastic changes in the Principality and Kingdom of Serbia. This is also the case with regard to large-scale political and national transformations such as the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (later named Yugoslavia) in the aftermath of World War I, which brought upon new political symbolism inscribed into the city's urban space. The enlargement of the city's territory also meant the renaming of streets of former Austrian-Hungarian towns incorporated into the Belgrade area. Ideological and political uses of odonyms were made most obvious during World War II when quisling authorities initiated a large-scale renaming of streets and squares in Belgrade and Zemun, which were not to last long since they were mostly annulled after the liberation in 1944. New socialist Yugoslavia which emerged after the war's end brought in new social and political values which were to be inscribed into the public space of the country's capital, which at the same time meant erasing or marginalizing much of the old pre-war political mythology, also by means of (re)naming the city streets. The same de-commemorative odonomastic practices would be deployed with the fall of the socialist system and Yugoslavia in the 1990s, when yet another large-scale renaming of public spaces and institutions would occur, catering to the newest ethno-national and political agendas. During the course of the mentioned commemorative and decommemorative street (re)naming politics in various periods, different social actors emerged pursuing their distinctive identity and memory politics. 'Belgrade Odonyms' is a book that gives both an overview and

interpretations of these consecutive transformations of the city's official street names.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.75:711.432(497.11)"15/20"

316.334.56(497.11)"15/20"

94(497.11 Београд)"15/20"

РАДОВИЋ, Срђан, 1976-

Београдски одоними / Срђан Радовић. - Београд :
Етнографски институт САНУ, 2014 (Београд :
Академска издања). - 185 стр. ; 24 см. - (Посебна
издања / Етнографски институт САНУ ; књ. 81)

На спор. насл. стр.: Belgrade Odonyms. - Тираж 500. -
Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 169-182. - Summary: Belgrade
Odonyms.

ISBN 978-86-7587-075-3

- a) Град - Топоними - Београд - 16в-21в
- b) Београд - Улице - 16в-21в
- c) Београд - Историја - 16в-21в

COBISS.SR-ID 207870732

Етнографски институт САНУ
2014.

